

ORD & SAG 37

ISSN 0108-8025

Udgivet december 2017 af
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning
Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj
Omslag: Vinter i Nobelparken. Foto: Jesper Rais, AU-foto
Trykt i 800 eksemplarer af Sun-Tryk, Aarhus Universitet

ORD & SAG tjener et dobbelt formål:

- 1) Publicering af videnskabelige artikler med emner inden for fagområderne dialektologi, ældre landbokultur, filologi og sociolingvistik – alt sammen fortrinsvis baseret på et jysk materiale. Sådanne artikler er alle fagfællebedømte forud for publiceringen. I dette nummer optages siderne 4-40 og 44-62 af videnskabelige artikler.
- 2) Orientering til en bred offentlighed om centrets virke, Jysk Ordbogs redaktion samt om, hvad der i øvrigt publiceres på og om jysk dialekt. I dette nummer optager sådant stof siderne 2-3, 41-43 samt 63-64.

INDHOLD:

Beretning fra center og ordbog	2
Christoph Winter: En glemt kilde fra Sydslesvig. Moritz Momme Nissens Nordfrisisches Wörterbuch	4
Torben Arboe: <i>Krims</i> – et engelsk ord i jysk/dansk forklædning	17
Viggo Sørensen og Nina K. Grøftehaug: <i>Kratte, krøje</i> og andre jyske betegnelser for en rive	24
Asgerd Gudiksen: <i>Kratte</i> og andre typer river på Øerne	35
Spørg ”Skautrup”	41
Torben Arboe: <i>Kride</i> – den jyske form for <i>kridt</i>	44
Viggo Sørensen og Torsten Balle: <i>Nærmer</i> og <i>fermer</i> – et par gamle retningsbetegnelser	57
Kirsten Lyshøj: Fra arkiverne: <i>Stajsfåskjæl</i>	63

Året, der gik

– beretning fra center og ordbog

Omsider lykkedes det!

For to år siden — i årsberetningen for 2015 — måtte vi erkende, at det påbegyndte samarbejde med it-virksomheden iLEX Digital Publishing om en ny web-udgave af Jysk Ordbog kom til at stjæle tid og ressourcer fra en ellers glat kørende ordbogsredaktion. Og først nu, et par år senere, ser projektet ud til at være i mål, så redaktionen kan komme tilbage på sporet med fuldt tryk under kedlerne. Heldigvis er der kommet et velfungerende produkt ud af den årelange udviklingsproces — med en html-formatteret redaktionsbase og en moderniseret web-visning.

For nu at tage brugersiden først, så er den ny web-ordbog tilgængelig fra alle it-platforme (inkl. mobiltelefon) på adressen www.jyskordbog.dk; og brugerne skal ikke længere hente ordbogens lydskrift ned fra nettet. Når brugeren på opslagssiden indtaster i søgefeltet øverst til venstre (evt. blot starten på et ord), åbner der sig et tilbudspanel med relevante artikler eller ”nærmeste søgemulighed” (også til steder, hvor det pågældende ord blot optræder som beslægtet ord eller nævnes i en fast forbindelse). Via en ”hjælp”-knap øverst til højre finder brugeren vejledning til alternative søgemåder.

Hver enkelt artikel åbnes af pladshensyn i sammenfoldet tilstand, hvor der (efter opslagsform og ordklassebetegnelse) ses overskrifter for artiklens hovedafsnit (Udtale og bøjning, Noter, Etymologi, Betydning). Ved at trykke på det efterfølgende plus folder brugeren det afsnit ud, han/hun er interesseret i. Da vi ved, de fleste brugere går efter betydningen, har vi dog udfoldet denne lidt mere: hér vises også en betydningsforklaring (evt. én for hver af ordets betydninger); brugeren kan så åbne videre op til eksempler mv. på det efterfølgende plus. Ved åbning af et afsnit ændres afsnittets plus-knap til et minus, og ved klik hér lukkes afsnittet igen.

Endelig er den ny web-ordbog tæt forsynet med krydshenvisninger artiklerne imellem, og på sigt åbner der sig mulighed for krydshenvisning til andre web-baserede ordbøger. Ordbogen er også (inspireret

af wikipedia) forsynet med artikelstubbe for endnu ikke redigerede artikler; de rummer kun grove angivelser af ordets betydning og udbredelse.

Også på redaktørsiden er der sket forbedringer. Vi må ganske vist opgive noget af fortidens poetiske frihed i den redaktionelle fremstilling; til gengæld sikrer iLEX en ensartet artikelstruktur, som nye redaktører let vil kunne orientere sig i; endvidere systemkontrolleres alle kilde- og områdeangivelser, ligesom der i alle større felter fungerer stavekontrol.

Den lange udviklingsproces har naturligvis kostet både penge og dygtig faglig indsats. Så vi skylder tak til rigtig mange sider.

Først af alt tak til Institut for Kommunikation og Kultur (ledet af Per Stounbjerg) for den generøse bevilling til vores ny web-udgave og for tro på, at vi trods mange vanskeligheder undervejs kunne komme i mål. I den forbindelse en særlig tak til Tine Arsinevici, som har været os en trofast hjælper i kontakten både til institut og til it-udvikleren.

Dernæst en stor tak til selve denne udvikler, firmaet iLEX DP, som har ydet en kæmpeindsats. Dels med Jens Erlandsens omsætning af vort ofte ret praktisk komponerede word-manuskript til en stramt komponeret html-struktur, som formodes fremtidssikret. Dels med Hans Buchwalds udvikling af en brugerflade, hvis store forbedringer turde fremgå klart ovenfor i beretningens start.

Tak også til Ømålsordbogen, som selv er ved at udvikle en web-udgave, og som allerede for år tilbage har bekostet en uni-code udgave af deres lydskrift. De har ikke alene givet os lov til at anvende deres lydskrift, men endog under udviklingen taget hensyn til vore tegnbehov. Vi håber ved lejlighed at kunne yde passende gengæld.

Endelig tak til Arts-it, som har sørget for web-ordbogens nye hjem på universitetets egen server. Særlig tak til Daniel Normann Andersen — og til Radomir Gluhovic, som snart vil forbedre ordbogens introduktionsside.

I min barndom kunne vi slutte et julekort af ved at påstå, at postkassen blev tømt om ti minutter. Min undskyldning for at slutte hér er meget mere reel: der er ikke tilmålt beretningen længere plads i Ord & Sag.

Så kære kolleger og ordbogsbrugere: rigtig glædelig jul og et godt nytår!

Viggo Sørensen, december 2017

Forfatteren er videnskabelig medarbejder ved Institut für Skandinavistik, Frisistik und Allgemeine Sprachwissenschaft, Christian-Albrechts-Universität i Kiel

Christoph Winter:

En glemte kilde fra Sydslesvig

Det jyske sprogmateriale i Moritz Momme Nissens *Nordfrisches Wörterbuch*¹

1. Indledning

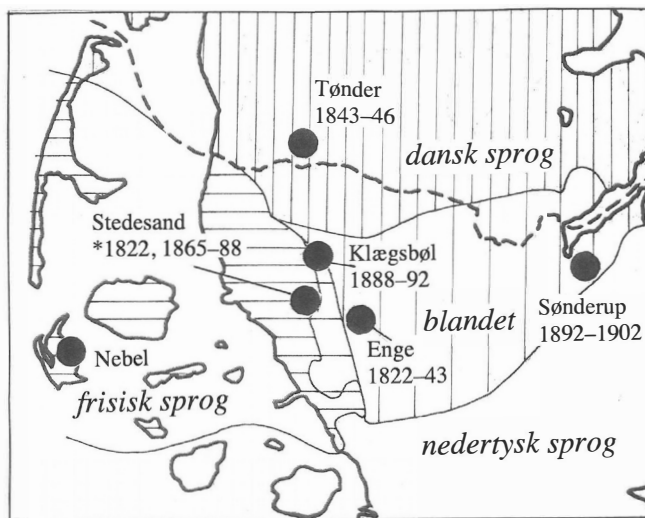
Fra tid til anden dukker der i arkiver eller dødsboer gamle kilder op, som kan bidrage til studiet af de jyske dialekters historie. Det sker både i Danmark og i de naboejne af Nordtyskland, hvor man tidligere talte dansk. Undertiden er disse kilder kendt af, men synes ikke relevante for andre forskerkredse, og der er derfor ikke gået et tip videre til jyske dialektologer.

Et godt eksempel på dette sidste er *Nordfrisches Wörterbuch* (Nordfrisisk Ordbog), færdigskrevet i 1889 af Moritz Momme Nissen. Dette monumentalværk (3215 håndskrevne sider), som dækker ordforrådet i adskillige nordfrisiske dialekter og har en vigtig placering i studiet af frisisk, anfører nemlig også (til sammenligning) et stort antal sønderjyske ord, endog en håndfuld sætninger, ordsprog og et skæmtevers på sønderjysk. Selvom Nissens ordbog i årtier har været flittigt benyttet inden for den frisiske sprogvidenskab, synes den ikke at være kendt i nabolandet Danmark. Med denne artikel håber jeg at vække jyske dialektologers interesse for Nissens arbejde.

2. Moritz Momme Nissen og hans teorier

Moritz Momme Nissen blev født 1822 i Stedesand i Kær Herred (på tysk Karrharde) syd for den nuværende dansk-tyske statsgrænse og voksede op i Enge nogle kilometer østligere. Han blev i 1843-46 uddannet til lærer på seminariet i Tønder og fik siden embede bl.a. i Brunsbüttel (Ditmarsken), Kiel, Gammendorf (på Femern), Nebel

(på Amrum) og endelig i Stedesand. Fra 1888 levede han nogle år i Klægsbøl, indtil han 1892 flyttede til Sønderup (ved Flensborg), hvor han døde i 1902.²

Kort 1. Moritz Momme Nissens opholdssteder i Slesvig (idet der bortses fra kortere årrækker i Holsten). På hans tid var både frisisk og dansk sprog kraftigt trængt af nedertysk i det nordlige Slesvig; sprogrænserne på kortet (ca. 1880) er hentet fra Wenker 2013: 5.

Ved siden af lærergerningen helligede Nissen sig studiet af sit nordfrisiske modersmål, og dét blev i tidens løb hans centrale livsindhold. På karrharder-frisisk skrev han talrige digte, sange, teaterstykker, ordsprogssamlinger m.v., af hvilke kun ganske få blev offentliggjort i hans levetid, fx *De fréske sjemstin* (1868) og *De Fréske Findling* (1873-1883). På lægmandsniveau beskæftigede han sig endvidere med frisisk filologi. Han indsamlede nordfrisiske ord fra forskellige dialekter, skrev etymologiske afhandlinger og kunne i 1889 – efter næsten 40 års filologisk virke – afslutte sin *Nordfrisisches Wörterbuch* (i seks bind og med en detaljeret nordfrisisk grammatik i indledningen til værket). Ordbogen blev aldrig trykt, men henligger i dag som manuskript med signaturen SH 204 AAA i Christian-Albrechts-Universitetet i Kiel. For et par år siden blev manuskriptet digitaliseret og kan nu benyttes online.

Moritz Momme Nissen

Nissen forsøgte altid med sine værker at demonstrere og bevise, at friserne var et berømt og agtet folk med en storslået historie og et ærværdigt sprog – dvs. han heroiserede det frisiske folk ud fra sin egen overdrevne nationalromantik. Dette og nogle veldokumenterede anekdoter antyder, at han med sit arbejde også bedrev en eller anden form for realitetsflugt – bort fra de beskedne forhold, han levede under. For i virkelighedens verden blev det nordfrisiske folks kultur ringeagtet på Nissens tid, ligesom det frisiske sprog var truet. Dette gjaldt især for Nissens egen hjemstavn Karrharde, som omfattede et stort jysksproget område og kun et lille frisisksproget i sydvest – hvor nedertysk talesprog tilmed trængte sig på fra midten af 1800-tallet.³ Derfor anså Nissen nedertysk og dansk som laverestående konkurrenter til frisisk, og han var fuld af foragt over for disse sprog.⁴ I indledningen til *Sjemstin* hedder det således:

Landsmænd! Mød dog denne frembrusende stormflod [af fremmede sproglyde] med en dæmning! Ak, du trækker på skulderen og ryster betænkeligt på hovedet; for dæmningen er forlængst gennembrudt; som småøer ligger vore dialekter strøet rundt mellem den ud-

bredte sprogform fra de ædle saksere [dvs. nedertyskere] og nordiske gotere [dvs. danskere] ... Friserne er omgivet af plat-tysk- og dansktalende frisere ... Sådanne sprogøer er Nordfrisland, Helgoland, Wangeroog, Saterland i storhertugdømmet Oldenburg og Vestfrisland i Holland. Mere er der ikke tilbage af de engang frisisktalende beboere på Nord- og Østersøkysten. Mange af deres efterkommere har endog glemt, at deres forfædre engang var frisere. Hvis vi ikke skal lide samme skæbne, og hvis vi vil bevare vort sprog, så er det på tide, at vi tager os sammen og griber fjerpenen; for skrift er det eneste middel til at fastholde et sprog, som i århundreder, [...] ja årtusinder har levet i folkets mund.⁵

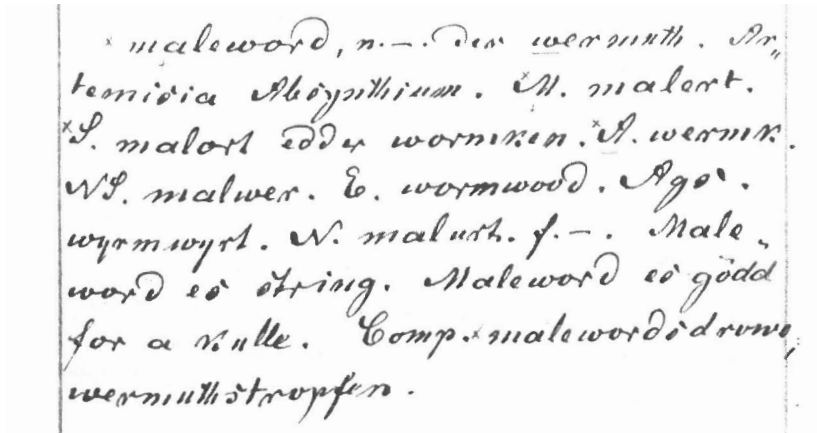
Som det ses af dette citat, udviklede Nissen en række særprægede teorier. Hans hypoteser byggede ikke så meget på kendsgerninger som på fantasier, og hans metodik var udpræget subjektiv og uvidenskabelig. Hans etymologier savner næsten alle historisk og sprogvidenskabeligt grundlag⁶; han anså således samtidens nordfrisisk for urgermansk og mente, at alle andre germanske sprog nedstammede fra dette frisisk; og han holdt på, at tysk og dansk blot dækkede over en gammel frisisk kultur uden for Nordfrisland.⁷ Fx skrev han en afhandling, hvor han ved sammenligning af nordtysk og frisisk sprog ville bevise femernboernes frisiske afstamning.⁸ Ved en anden lejlighed udtrykte han følgende som sin faste overbevisning:

Til sidst vil jeg påpege, at det danske sprog ikke giver os nogen holdepunkter til fortolkning af de gamle stednavne langs Slesvigs og Jyllands vestkyst helt op til Skagen, ja selv det sidste navn formår dansk ikke at belyse; kun det frisiske sprog har mulighed herfor.⁹

Nissen ville med sit arbejde bidrage til bevarelsen af det frisiske sprog og genoprette dets anseelse¹⁰ – i dette spændingsfelt mellem frisisk, nedertysk og jysk (jf. igen kort 1). Det er også i denne sammenhæng, man skal forstå Nissens inddragelse af jysk i *Nordfrisches Wörterbuch*. Det må antages, at han ville bruge de jyske ord som sammenligningsmateriale, *enten* for at opspore formodede frisiske rester i jysk, *eller* for at vise, hvor langt jysk allerede havde fjernet sig fra det, han anså for urgermansk frisisk.

3. Nissens *Nordfrischeses Wörterbuch*

Lemmaerne i *Nordfrischeses Wörterbuch* er primært ordnet efter stamvokalen i deres karrharder-frisiske form, og først inden for disse grupper er ordene så alfabetisk ordnet. I den enkelte artikel (se fx figur 2) følges lemmaet først af evt. bøjningsformer, så af en oversættelse til tysk, og derpå anfører Nissen ofte beslægtede ord fra andre dialekter

Figur 2. Artiklen *maleword* (= malurt). Nissen 1889: 333.

og sprog, bl.a. sønderjysk (forkortet som NS = nordslesvigsk). Artiklen rundes ofte af med eksempler på ordets anvendelse i praksis, evt. også ordsprog og omtale af komposita. Udover grammatiske og historisk-mytiske kommentarer indeholder nogle artikler også sociolingvistisk information.

Overordnet er Nissens ordbog skrevet snart på frisisk, snart på et gammeldags og stærkt regionalt farvet tysk, hvilket undertiden medfører unøjagtigheder i betydningsangivelsen. Den ortografi, han anvender for de enkelte lemmaer, bøjningsformer, sammenligningsord mv., er forklaret i forordet (og nogle relevante punkter gengives i figur 3 ndf.); men Nissen afviger så hyppigt fra denne ortografi (især mht. diakritiske tegn), at dele af ordbogen skæmmes heraf.

tegn	forklaring	Dania	eksempler
< gh >	tysk ustemt <ch> (jf. Nissen 1889: 83 og Jabben 1931: §20 α IV)	x *)	<i>bōgh</i> = bøg
< w >	tysk stemt labiodentalt <w> (Nissen 1889: 83 og Jabben §20 β I)	v	<i>wāghen</i> = vågen
< l' > < n' > < t' >	palatariseret <i>l</i> , <i>n</i> og <i>t</i> (jf. Nissen 1889: 67, 81f. og Jabben 1931: §17 II, §18 III, § 19 I)	ʃ, ɲ, tʃ	<i>skūl'</i> = skyld, <i>mīn'er</i> = mindre, <i>īnt'</i> = intet
< â >	dybt og ”sluttet” <i>a</i> som fx i nedertysk <i>wāter</i> (jf. Nissen 1889: 68 og 71; jf. også Jabben 1931: §9 II u. IV)	â, â˙	<i>ât</i> = otte
< ê >	kort diftongisk <i>e</i> [= <i>e'</i>] (jf. Nissen 1889: 67 og 69; Jabben 1931: §12 IV)	æ ⁱ	<i>sês</i> = seks
< ^ >	”skarp vokalisk længde” (Nissen 1889: 67-69)	**)	<i>grôñ</i> = grøn
< ~ >	”udvidet vokalisk længde” (Nissen 1889: 67)	**)	<i>fō̃</i> = føde
< ` >	ingen beskrivelse	**)	<i>mè</i> = med

Figur 3.

*) Tegnet dækker øjensynligt ikke Danias *q*, som Nissen noterede < g > (smlgn. fx frisisk *bre-qə* (= brække) Jabben 1931: §20 β 3 med *brege* Nissen 1889: 699).

***) Det står p.t. ikke klart, hvilke fonetiske eller prosodiske forhold disse diakritiske tegn tænkes at dække i de sønderjyske NS-former. Tegnene er vel primært motiverede af frisiske lydforhold.

4. Hvilken sønderjysk kilde?

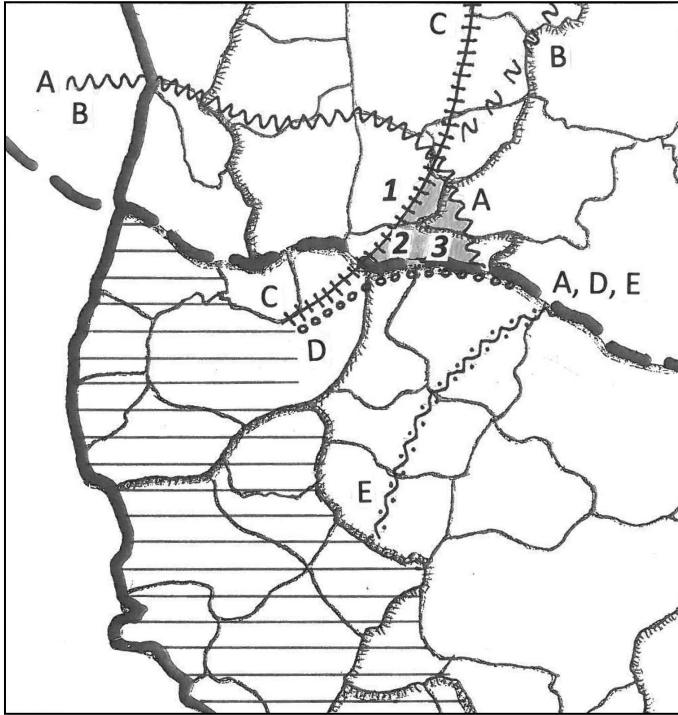
Nissen røber intetsteds, hvem der var kilde til hans sønderjyske materiale. Bosat i et flersprogligt grænseområde mellem jysk og frisisk kunne han tænkes selv at have kendt til sønderjysk; men (mindst) 46 steder i ordbogen er der blot gjort plads til, men aldrig indsat en NS-form, hvilket kunne tyde på, at han søgte sine NS-oplysninger andetsteds.¹¹ At han næppe har frekventeret en skriftlig kilde, viser en sammenligning mellem hans NS-former og de tilsvarende i hel række studier af jysk sprog udgivet før 1889. I stedet må det antages,

at Nissen har sin viden fra en ukendt hjemmelsmand. Dennes dialektgeografiske tilhørsforhold kan da muligvis bestemmes ud fra Nissens notation af NS-formerne. Den efterfølgende diskussion skal sandsynliggøre, at pilen peger mod en kilde fra området mellem Tønder og den nuværende dansk-tyske grænse.

En nordlig afgrænsning byder sig til i den dialektale modsætning mellem lukket og åben vokal i præteritum-former som *bandt*, *fandt*. Nord for linjen A på kort 4 har sønderjysk *â*-lyd (*bâṅ*’, *fâṅ*’), syd for derimod *u*-lyd (*bunṅ*’, *funṅ*’).¹² Nissen anfører i disse tilfælde *u*-former (*būn*’, *fūn*’)¹³, hvilket peger mod en kilde syd for linjen A. I samme retning peger det, når Nissen skriver *ūghe*, *pīffe* (= uger, piber) med samme konsonant som i grundformerne *ūgh*, *pīf* (= uge, pipe).¹⁴ Denne ens udvikling af gammeldansk *k* og *p* i både ind- og udlyd finder man nemlig kun i den sydlige del af Sønderjylland (syd for linjen B på kort 4), medens dialekterne i den nordlige del har ustemt spirant i udlyd, men stemt spirant i indlyd.¹⁵

Til afgrænsning vest-øst kan man anvende de sønderjyske dialekters forskellige udvikling af gammeldansk *dd* (i ord som *padde* = frø). Vest for linjen C på kort 4 har man (ligesom for gammeldansk *t*) fået *-r*, mens man østfor (helt over til Als-Sundeved) har *-jt*.¹⁶ Nissens former *geid*, *paik* (= gedde, padde)¹⁷ peger mod øst.

Til afgrænsning mod syd tjener udtalen af ordet *øjne* (plur.). Udtalen nord for den dansk-tyske grænse samt i de allervestligste dansktalende sogne sydfor – kort sagt nord for linjen D på kort 4 – er diftongisk: *øw’n* el. *æw’n*; sydfor hedder det *y’n*.¹⁸ Nissen skriver *öin*¹⁹, hvad der bedst svarer til den diftongiske udtale (men formentlig påvirket af rigsdansk *øjne*). Et støttende, men lidt svagere kriterium er udtalen af *græs*. Dette ord udtales nord for den dansk-tyske grænse og lidt længere ned mod sydvest – nord for linjen E – diftongisk: *græjs*; øst- og sydfor siger man (udiftongeret) *gres*.²⁰ Nissen skriver *greis*²¹, hvilket tyder på, at hans kilde afspejler en dialekt nord for linjen.

Kort 4.

1: Tønder; 2: Ubjerg; 3: Sæd

Tynde linjer er sognegrænser, tynde linjer med kamtakker herredsgrenser, fed stiplet linje den (nuværende) dansk-tyske statsgrænse.

Dialektskel, omtrentlige forløb:

A–A nordfor: (præt.) *båŋ', fåŋ'* (= bandt, fandt); sydfor: *bun', fun'*

B–B nord- og vestfor: (plur.) *uqə, pi'və* (= uger, piber); syd- og østfor: *u'chə, pi'fə*

C–C nord- og vestfor: *par* (= padde); syd- og østfor: *pajt*

D–D nord- og vestfor: (plur.) *øw'n, æw'n* (= øjne); sydfor: *y'n*

E–E nord- og vestfor: *græjs* (= græs); syd- og østfor: *gres*

Hvis man (i mangel af modsigende data) går ud fra, at linjerne A–E nogenlunde konsekvent også dækker sprogbrugen på Nissens tid, må konklusionen blive, at Nissens NS-former tilhører dialekten i et meget snævert område syd for Tønder (gråtonet på kort 4), egnen omkring landsbyerne Ubjerg og Sæd. Denne formodning bekræftes

yderligere, når man tager andre stikprøver blandt Nissens NS-former og sammenholder dem med besvarelserne fra denne egn på Georg Wenkers spørgelister (med nummererede sætninger WS), udsendt til lærere i Nordtyskland i 1880.²² Tag fx Nissens former *drūe*, *blū*/*bliū*, *blauen* (= drive, blive, blevet)²³ og sammenhold dem med Wenkers ark nr. 46899 fra Ubjerg, 46900 fra Sæd (og til sammenligning WB 46833 fra Tønder):

		WB 46833, Tondern	WB 46900, Seth	WB 46899, Uberg	Nissens NS-form
WS 28	'treiben'	<i>driw</i>		<i>dru</i>	<i>drūe</i>
WS 14	'blieb'	<i>bliw</i>	<i>blōw</i>	<i>blu</i>	<i>blū</i> / <i>bliū</i>
WS 25	'geblieben'	<i>blewen</i>	<i>bläun</i>	<i>blau'n</i>	<i>blauen</i>

Når Nissens NS-former øjensynligt (i overvejende grad) afspejler Ubjerg-dialekten, hvem kan Nissens hjemmelsmand da tænkes at have været? Spørgsmålet er ikke let, men der eksisterer faktisk tilknytningspunkter til denne egn. I perioden 1843-46, hvor Nissen gik på lærerseminariet i Tønder, kan han meget vel tænkes at have knyttet kontakt med en derboende, som han senere under sit leksikografiske virke kunne trække på.

Det forholder sig faktisk sådan, at Nissen eksplicit omtaler en indfødt tøndring, teologen Carsten Erich Carstens (1810-1899) som støtte for sit ordbogsprojekt.²⁴ Om Carstens virkelig hjalp Nissen med optegnelser eller formidlede kontakt til sønderjysktalende, lader sig ikke bevise. Mod hans direkte engagement i indsamlingen af jyske ord kan anføres, at han politisk synes at have været entydigt tyskorienteret; han blev således efter krigen i 1864 indsat som sognepræst og provst i Tønder af de prøjsisk-østrigske besættelsesstyrker. Han er i datiden blevet kritiseret for ringe kendskab til dansk²⁵, men det er uklart, om kritikken retter sig imod hans beherskelse af det danske lokalsprog eller rigsdansk. På den anden side kan Carstens meget vel have haft en bekendtskabskreds (også blandt tysksindede), der rakte ud over selve købstaden Tønder (hvor dialekten var relativt rigsdanskpræget), og hvoraf nogle så talte omegnens mere oprindelige sønderjysk.

Et andet bud på Nissens hjemmelsmand kunne være netop den lærer i Ubjerg, som (på baggrund af skolebørnenes oplysninger) udfyldte ovennævnte Wenker-spørgeliste (WB 46899), nemlig Hans Carstensen (1834-1919). Han var ikke født på denne egn, men i Klockries i Nordfrisland²⁶ – og det er just, hvor også Nissens mor stammer fra! Ad den vej kunne tænkes etableret en eller anden kontakt mellem Nissen og Carstens, men der er desværre intet overleveret herom.

5. Slutbemærkninger

Som det ses, kan der stadig fremdrages kilder til jysk, som ikke er blevet registreret og udnyttet. Det er vigtigt, at Danmarks og Nordtysklands arkiver bliver mere opmærksomme på dette forhold, så sprogforskere fremover bliver bedre til at formidle informationer, der kunne være af nytte for deres fagfæller på den anden side af grænsen.

Selvom Nissens *Nordfrisches Wörterbuch* videnskabeligt set kan være mangelfuld, og Nissens teorier savne empirisk grundlag, så er den værdifuld som historisk kilde: et velkomment supplement til det kildemateriale, som både frisiske og jyske dialektologer bygger deres forskning på.

Noter

- ¹ Jeg siger Jarich Hoekstra tak for gennemsyn af min artikel. Desuden tak til Viggo Sørensen, der har oversat teksten, tegnet kortene og altid var til stede, når gode råd blev dyre.
- ² Riecken 1994: 19-21.
- ³ Jabben 1931: 8-13.
- ⁴ Riecken 1994: 21f. og 29.
- ⁵ Nissen 1868: III-IV.
- ⁶ Riecken 1994: 23 og 50f.
- ⁷ Nissen 1868: 289: *Withingerne i Nordslesvig taler dansk – nej, de forvrider det frisiske sprog efter den danske tunge*. Withinger er vist en fællesbetegnelse, som Nissen (baseret på hans dristige teorier) anvender for alle jysktalende.
- ⁸ Nissen 1880.

- ⁹ Nissen 1882: 12.
- ¹⁰ Riecken 1994: 39.
- ¹¹ Jf. fx den tomme plads på side 2128, hvor Nissen godt nok har indsat den nordslesvigske præteritumform svarende til formen *schlug* af verbet *schlagen* (= slå), men udeladt præsensformen af samme verbum.
- ¹² Kort 1898ff.: 170 henfører blot *u*-formen til det sydlige Vestslesvig. If. Bjerrum 1944: 461 anvendes *u*-formen i Tønder, men allerede i Hostrup (nogle få kilometer østligere) bruges ifølge Jensen & Nyberg 1969: 46 *å*-udtale. Linjen A bygger på de mange udtaleangivelser af ordtypen i JOs samlinger.
- ¹³ Nissen 1889: 1530, 2592 hhv. 1566, 2611.
- ¹⁴ Nissen 1889: 1138, 2665 hhv. 1138, 2665.
- ¹⁵ Kort 1898ff.: 96 hhv. 99 bestemmer ikke grænseforløbet nærmere, men på kortplancherne 49 og 51 (tegnet på grundlag af Valdemar Bennikes rejseoptegnelser) antydes, at Vidåen i begge henseender dannede grænse. JOs samlinger bekræfter dette og er grundlag for linjen B.
- ¹⁶ Kort 1898ff.: 103 nævner nogle få vestlige lokaliteter med *r*-udtale, og på kortplanche 53 er grænsen (på grundlag af Bennike-optegnelser) præciseret til at løbe lige vest om Tønder. Dette forløb bekræftes dels af Bjerrum 1944: 461 og Jensen & Nyberg 1969: 171, dels af JOs samlinger, som danner grundlag for linjen C.
- ¹⁷ Nissen 1889: 734, 2277. Notationen med *-k* må skyldes en lytte-, læse- el. skrivefejl, for en sådan udtale kendes ikke fra andre kilder.
- ¹⁸ Linje D bygger på JOs samlinger (herunder Feilberg 1886-1911: III, 1164f., Jensen & Nyberg 1969: 295).
- ¹⁹ Nissen 1889: 2147.
- ²⁰ Linje E bygger udelukkende på JOs samlinger (indbefattende Jensen & Nyberg 1969: 72); det svarer sig ikke at inddrage tilsvarende langvokaliske ord (som *næj-s* = næse), idet diftongeringen for flertallet af disse rækker helt ud til Vesterhavet.
- ²¹ Nissen 1889: 1576.
- ²² Schmidt et al. 2008ff. Wenkers spørgelister (og specielt de jysksprogede besvarelser) er udførligt behandlet i Kr. Ringgaard (1964); jf. også Höder & Winter [2018].
- ²³ Nissen 1889: 1554, 2445/1538, 1538.

- ²⁴ Nissen 1889: 7: *Ja, hvis vor kongelige [tyske] regering ikke havde understøttet mig, og provst Carstens i Tønder ikke havde bistået mig, så havde jeg forlængst opgivet udforskningen af det frisiske sprog – eller rettere: været nødt til at opgive den. Begge parter fortjener den tak, som jeg føler dybt i mit hjerte.*
- ²⁵ Hjelholt 1944: 210.
- ²⁶ Barløse 1981: 50.

Litteratur

- Barløse, Børge L. 1981. *Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationstiden til 1864. Personalhistoriske undersøgelser = Die Lehrerschaft in Südschleswig von der Reformation bis 1864*. Åbenrå: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Bjerrum, Anders. 1944. ”Folkesproget i Tønder gennem tiderne”. I: Mouritz Mackeprang (red.): *Tønder gennem tiderne*, bind 2. [Tønder:] Historisk Samfund for Sønderjylland: 440-464.
- Feilberg, Henning Frederik. 1886-1911. *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*, 3 bind. København: Thiele.
- Hjelholt, Holger. 1944. ”Tønder under kongestyre 1713-1864”. I: Mouritz Mackeprang (red.): *Tønder gennem tiderne*, bind 1. [Tønder:] Historisk Samfund for Sønderjylland: 125-234.
- Jabben, Oltmann Tjardes. 1931. *Die friesische Sprache der Karrharde. Lautlehre*. Breslau: Hirt.
- Jensen, Ella & Magda Nyberg (red.). 1969. *M. B. Ottosen. Hostrup-dansk II. Ordbog*, bind 5. København: Schultz.
- Höder, Steffen & Christoph Winter. [2018.] ”Deutsches im Südjütischen, Südjütisch im deutschen Dialektatlas. Zur Plausibilität der südjütischen Wenker-Materialien” [arbejdstitel]. I: Jürg Fleischer, Alfred Lameli, Christiane Schiller & Luka Szucsich (red.): *Minderheitensprachen und Sprachminderheiten. Deutsch und seine Kontaktsprachen in der Dokumentation der Wenker-Materialien* [arbejdstitel] (Deutsche Dialektgeographie). Hildesheim (u. a.): Olms.
- Kort 1898ff. = Bennike, Valdemar & Marius Kristensen: *Kort over de danske folkemål. Med forklaringer*. 1898-1912. København: Gyldendal.
- Nissen, Moritz Momme. 1868. *De fréske sjemstin me en hugtüüsk auerseting = Der friesische Spiegel mit einer hochdeutschen Uebersetzung*. Altona: Mentzel.

- Nissen, Moritz Momme. 1873-1883. *De Fréske Findling, dat sen fréske sprékkwurde önt Karhirdinge, Mourange, Withinge, Sellange, Amringe, Hatstinge, Breklinge*, [Hulme,] *Westfreske* [,Berigeme] *an Engelske Reth*, 10 bind. Stedesand: Im Selbstverlage des Verfassers.
- Nissen, Moritz Momme. 1880. "Die Fehmaraner sind Friesen gewesen. Aus der Sprache nachgewiesen von M. Nissen, Küster und Lehrer in Stedesand". I: *Schleswig-Holsteinisches Sonntags-Blatt. Wochenschrift für heimische Belletristik, Literatur und Kunst*, 2. årgang, nr. 13 (29.3.1880): 82-83 og nr. 14 (4.4.1880): 87-88.
- Nissen, Moritz Momme. 1882. "Der Name Ripen und andere Ortsnamen der Gegend. Ethymologisch erörtert von M. Nissen". I: *Am Urdhs-Brunnen*, hæfte 9: 11-12.
- Nissen, Moritz Momme. 1889. *Nordfrisches Wörterbuch in 10 - 15 Dialecten, mit Belegen aus der altfrisichen, angelsächsischen, englischen und nordischen Sprache, nebst Forschungen über den alten religiösen Kultus der Friesen und über den grammatikalischen Bau ihrer Sprache* [Manuskript, 6 bind, Universitätsbibliothek der Christian-Albrechts-Universität, Kiel, Cod. ms. SH 204 AAA: http://dibiki.ub.uni-kiel.de/viewer/toc/PPN726581240/0/LOG_0000/].
- Peters, Lorenz Conrad (red.). 1929. *Nordfriesland. Heimatbuch für die Kreise Husum und Südtondern*. Husum: Delff.
- Riecken, Claas. 1994. *Wörterbuch im Dornröschenschlaf. Zur Entstehung und Anlage des "Nordfrisichen Wörterbuchs" von Moritz Momme Nissen* (Co-Frisica 15). Kiel: Fach Friesische Philologie, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel.
- Ringgaard, K[ristian]. 1964. "Wenkers spørgelister fra Sønderjylland". I: *Sprog og Kultur* 24: 29-44.
- Schmidt, Jürgen Erich, Joachim Herrgen & Roland Kehrein (red.). 2008ff. *Regionalsprache.de (REDE). Forschungsplattform zu den modernen Regionalsprachen des Deutschen. Bearbeitet von Dennis Bock, Brigitte Ganswindt, Heiko Girnth, Simon Kasper, Roland Kehrein, Alfred Lameli, Slawomir Messner, Christoph Purschke, Anna Wolańska*. Marburg: Forschungszentrum Deutscher Sprachatlas.
- Wenker, Georg. 2013-2014. *Schriften zum Sprachatlas des Deutschen Reichs. Gesamtausgabe*, 3 bind. Red. og bearbejdet af Alfred Lameli. Hildesheim (bl.a.): Olms.

Torben Arboe:

***Krims* – et engelsk ord i jysk/dansk forklædning**

Da jeg nærmede mig slutningen af redaktionsafsnittet fra *kremte* til *krims-krams*, stødte jeg på mange flere ordsedler end ventet på ordet *krims*. Sammensætningen *krims-krams* er ifølge ODS. indlånt i dansk fra tysk med betydningen ”ubetydelige smaating; især: værdiløse smaating; juks” ... og videre: ”især om (ulæselige, snørklede) skrifttegn, (forvirrede) tegninger, forsiringer og lign.” (bd. 11, 1929). Herudfra kunne man tro, at materialet vedr. *krims* blot ville give eksempler på lignende betydninger i jysk; men det er slet ikke tilfældet. *Krims*, også skrevet *krems*, betegner derimod især en bestemt type bagværk, en slags store småkager, som har været meget almindelige i en del af det sydvestjyske område, dog med variationer i ingredienser og udformning. Dette samt ordets oprindelse mv. vil vi her se lidt nærmere på.

1. *Krims* – en særlig type småkager

De ældste optegnelser går tilbage til slutningen af 1800-tallet, dvs. der er tale om et relativt nyt ord i dialekten. I Krist.JyA. er ordet optegnet hos flere meddelere i V. Horne herred, dvs. egnen vest for Varde og nord for Esbjerg, inkl. Blåvand og Oksbøl mv.

Krims er store Kager, 6 tommer lange og 4 tm. brede og næsten 1 tm. tykke. De er lavede af sure fløde og smør og bygmel, lige meget fløde og smør. Det er af samme slags, som ellers kaldes knæpkage

... De bruger krims i Ogsby [dvs. Oksby] endnu og får egentlig ikke andet kage ved gilder. (bd. 3, 68).¹

Idet en tomme er ca. 2,5 cm, er en kages størrelse her altså ca. 15 x 10 x 2,5 cm, dvs. lidt længere og bredere end et stykke knækbrød og 2-3 gange så tykt som dette. Bemærkningen om, at der bruges ”lige meget fløde og smør” er formentlig fejlagtig: andre kilder oplyser, at det (som mere traditionelt i bageopskrifter) er *mel* og smør, der bruges lige meget af, fx ”pund til pund af mel og smør” (Janderup sogn), dertil ”1 kop fløde, lidt gær” i dejen (Oksby sogn). Krims sættes i citatet som i andre kilder på linje med knækager, en i Syd- og Sønderjylland mv. velkendt type sprøde kager, der let kan knækkes i mindre stykker.² Som i citatet omtaler også andre, især ældre, kilder krims som noget fint, der gives ved gilder mv.: ”til Højtider blev der ogsaa bagt Smaakager og Kreams” (Ho sogn), og videre:

Til de store familiebegivenheder, bryllup og barselgilder samt til julen blev der bagt ”Krimis”, som var luksuskager. Indholdet var tyk fløde, smør og mel (bygmel). Enhver kan forstå, at dette gav både sprøde og lækre kager. (*Maagen*.1958-59:40)

Det var nogle steder tradition ved bryllupper, ”at ikke blot Følget, men ogsaa Præst og Degn blev budt Brændevin og Kreams, naar de kom til Kirken” (Oksby sogn, jf. RibeAmt.1905.130); ”kreams” beskrives her som ”en firkantet tør og sprød Kage, lidt større end et Spillekort”, dvs. adskilligt mindre end de ovenfor nævnte. Denne skik kunne virke overraskende på folk udefra, jf.: ”Jeg blev noget sær ved det (dvs. lidt ubehageligt berørt), da jeg første Gang ... jeg var i Oxby Kirke, blev taget under Armen ... ført ud til Vognen og med stor Venlighed budt

¹ Det er ikke en trykfejl, at der i citatet skrives ”sure fløde”, for ”fløde” blev tidligere opfattet som et flertalsord i jysk, såkaldt ”stof-pluralis”, jf. *fløde* i Jysk Ordbog. Af samme type er ord som fx *grød*, *suppe*, *sirup*, *tjære*, jf. mine artikler om disse kollektiv- el. pluralisformer: Jyske kollektiver – et grammatisk fænomen under afvikling. *Ord & Sag* 21 (2001):6-14; Jyske kollektivformer – ”stof-pluralis”. *Nordisk dialektologi*. Oslo (2003):234-247.

² Formentlig er det betegnelsen knæp for den ”knækkende” lyd herved, der er baggrund for navnet på kagerne (jf. forklaringen i artiklen *knep-kage* i Jysk Ordbog).

Krims og en Taar paa Brudeparrets Velgaaende" (Eskesen (1881):52); man havde i bryllupsoptoget en vogn med, særlig til mad- og drikkevarer. I Oksby havde man også "Krems" og andre slags kager med, som man "kastede i Grams til de Børn, der stod langs Vejen og saa Brudeskaren køre forbi" (RibeAmt.1915-18.332); krems betegnes her som "en ejendommelig Kage ... nærmest Butterdejg af Bygmel, Smør og Fløde, og naar der ikke var sparet for meget ved Tillavningen, var den overordentlig velmagende". I Ho sogn og Blåvand (Oksby sogn) bagte man både store og små krims til bryllupper, og konerne i brudefølget gik før optogets start "ud til Køksen (dvs. kokken, kokekonen) og fik deres Lommer fyldt med smaa Krims", som de så kunne kaste til børnene langs vejen.

Også som gæst på kort besøg blev man budt på krims mv.: han "trakterede os med "Krems" og Brændevin", fortælles det om en gammel eremit på heden i Ho sogn i 1877, jf. Lange (1881):26. Når der blev inviteret til bryllup, måtte den såkaldte bydmand (dvs. personen, der gik rundt og inviterede) ikke gå fra de inviteredes hus, før han havde nydt noget, som regel "et glas vin eller mjød, som man selv lavede, og dertil krims" (Ål sogn).

Krims er "så lækre, at de smelter paa Tungen" (Blåvand); de blev også brugt i mere dagligdags traktementer, jf.: "krims ... er en sprød og lækker småkage uden sukker, (der) bliver serveret til kaffen i Blåvandsområdet" (Feilberg (1993):35); sammesteds oplyses, at man tidligere ofte brugte fåretælle som fedtstof i stedet for smør, vel af sparehensyn som antydtes i et citat ovenfor. Senere har man nogle steder brugt dels hvedemel (flormel) i stedet for bygmel, dels margarine og evt. svinefedt i stedet for smør, og endelig sødmælk i stedet for fløde. Men altid med velmagende resultat: "Krims var et skattet bagværk hos de ældre og alle i vestegnen nær havet" (Billum sogn). Enkelte steder omtales det som "et stykke krims", måske ud fra at kagedejen blev skåret ud i firkanter; fx fik et brudefølge "en lille skjænk og et stykke krims" på den lange vej gennem klitterne til kirken i Ål sogn (Krist.JyA.IV.69). Opsummerende kunne omkring 1960 siges, at "krims ... stadig er højtidsbrød i kystegnen mellem Ho bugt og Filsø ... Et guldbryllup er stadig ikke noget rigtigt guldbryllup, hvis æ krims ikke er vellykkede". (Højrup 1964:134).

Mht. udformning: '*krems ... de bløw tremlet 'u:ð å så skån i 'stø"ka* = krims, det blev trimlet ud og så skåret i stykker, dvs. dejen blev trillet, rullet ud og derefter skåret ud i passende størrelse til kager (Ål sogn, 1954, meddeler født i 1886). De ovenfor nævnte 4 x 6 tommer, ca. 10 x 15 cm, var nok det maksimale; andre kilder nævner dels "4 tommer i firkant", dvs. 10 x 10 cm, senere 2-3 tommer på hver led (Henne sogn), dels 9 x 13 cm, 8 x 10 cm og videre ned til 3 x 6 cm som det mindste anførte mål (forskellige meddelere i Oksby sogn). Man kunne også bruge en slags matrice til formgivning:

Nogle folk i Oksby siger, at de gamle skar deres "krems" efter Luthers katekismus; det gav den en passende størrelse (optegnelse ved Knud Jensen i 1960'erne, PSkC ms. 316.0).

Dette nævnes i forbindelse med kager på ca. 9 x 13 cm; tilsvarende anføres fra Billum sogn i besvarelser af Jysk Ordbogs spørgeliste BZ 9 i 1977 henholdsvis DÆ 9 i 2013. I den første oplyses, at en krems "i gamle dage var så stor som Balles Lærebog, i vore dage er den halveret" (henvisningen gælder en udgave af Luthers katekismus ved biskop N.E. Balle omkring 1800); i den sidste anføres blot "den lille katekismus". Man brugte, hvad man havde nærmest for hånden! Dette forhold har hidtil ikke været nævnt i trykte kilder, i hvert fald ikke i materialet i Jysk Ordbogs kartotek.

Tykkelsen af krims nævnes ikke så tit, men er ifølge de relevante kilder typisk 1-2 cm; en enkelt optegnelse betegner dem dog som "tynde og hurtigt bagt", så man skulle passe på, hvis man satte dem i ovnen samtidig med "sættekage" (dvs. sigtebrød) mv. I flere utrykte kilder nævnes endvidere, at der skal prikkes et antal huller i hver krims, med en kniv eller saks, jf. også H.P. Hansen: *Bondens Brød* (1954): "Kagerne blev smurt med æggeblomme, og så stak man med en knivspids otte huller i to rækker gennem kagen" (Filsø, Henne sogn, s. 160). Kun i få andre kilder omtales, at krims skal smøres med noget, dog "smøres med æg" (Oksby sogn) hhv. "vædes med en æggeblomme, der er fortyndet med mælk, og så prikkes kagerne" (Oksby sogn, H.P. Hansen anf.st.). Mere specielt skulle krims på Rømø smøres med bjæst, dvs. tyk råmælk malket af en ko lige efter en kælvning (Thade Petersen 1979:202), jf. også *bjæst* i Jysk Ordbog.

2. Ordets oprindelse

Ud fra, at fløde i de fleste af oplysningerne ovenfor indgår som en væsentlig ingrediens i *krim*s, kan man formode, at der i ordet foreligger en omdannelse af en flertalsform *creams* af engelsk *cream* (udtalt *kri-m*) = fløde.³ Forbindelsen til *cream* er da også foreslået af H.P. Hansen (1954):160 og Thade Petersen (1979:202); men der ses i gængse engelske ordbøger ikke noget direkte tilsvarende til betydningen ”småkage” el. lign. for ordet *cream*. Det nærmeste er tilsyneladende betegnelsen *cream cracker* = *a crisp unsweetened biscuit* (jf. NSOxford.I.543), altså i direkte oversættelse: ”en sprød, usødet kiks”. Det stemmer dels med karakteristikken ”en sprød og lækker småkage uden sukker” i et citat ovenfor, dels med at *krim*s ofte omtales som sprøde, og at der ikke indgår sukker i en eneste af opskrifterne på *krim*s i materialet. Betegnelsen stammer mest sandsynligt fra engelske søfolk, der kan have haft *cream crackers* med som skibsproviant og i daglig tale måske omtalt disse som blot *creams*, eller danske søfolk har hørt betegnelsen *cream crackers* og ”forkortet” den til *creams* og videre med tab af vokallængde til blot *krim*s.

3. Krim – om småkager generelt og andet mundgodt

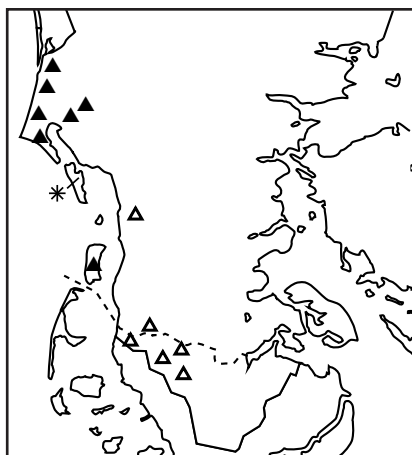
I et sydligere område, Sønderjylland-sydvest omkring rigsgrænsen, betegner *krim*s småkager mere generelt. Fra Ladelund sogn (Kær herred) syd for grænsen anføres således, at hvide og brune ”bækkenøjer” (dvs. bækkernødder, jf. *bækker-nød* i Jysk Ordbog) sammen med ”knæpkager” betegnes som *krim*s, og i Udbjerg sogn (Tønder herred) nord for grænsen begyndte børnene ”allerede tidlig om Morgenens Nytaarsaftensdag at gaa fra Hus til Hus med deres Rumlepotte⁴ og synge for ”Krim” (= Smaakager)”. (SJyMSkr.1928-29:10). I Aventoft sogn (Viding herred) lige syd for grænsen indgår *krim*s desuden i sammensætningen ”e *krim:s* *kastæn* = *Kassen til at opbe-*

³ *Krim*s foreligger ikke noteret med vokallængde som i det engelske ord, derimod på to lokaliteter med konsonantlængde: *kremms* Oksby sogn, *krim:s* Aventoft syd for rigsgrænsen.

⁴ En rumlepotte var en lerpotte el. krukke med et skind (fra en svineblære) bundet stramt over åbningen og med fx et strå af tagrør stukket gennem skindet midtpå; når man gned på skindet, gav det en rumlende lyd, forstærket gennem stræet som membran; ”instrumentet” blev især brugt ved nytårsløjer. Jf. Feilb., ODS. og udførlig forklaring med illustration i *Ord & Sag* 16 (1996):63f.

vare *Småkagerne i*". – Der ses ikke i nordtyske eller frisiske ordbøger nævnt et ord "krims" eller lignende; man må derfor foreløbigt antage, at ordet er indkommet i jysk på samme måde som "krims" i afsnit 2.

På Fanø har krims både afvigende udtale: *kræms* (mere åben vokal) og afvigende betydning, nemlig dels en "Slags Bolcher, som Kvinderne havde med i Kirken" (Sønderho sogn, optegnet af N.M. Kromann), dels "anis, kommen, krydderier, der sammen med sukker blev knyttet ind i en flig af lommenørklædet og taget med til kirke af kvinderne og der uddelt til naboersker". Dette kaldte man *o gi el. fo kræms* = at give el. få krims, jf. Feilb.II:297, hvor det også fremgår, at ordet opfattes som "stof-neutrum", jf. *de kræms* = det krims, dvs. det betegner en helhed og kan måske bedst oversættes ved "mundgodt mv." – ligesom det, især kvinder kunne gå med i et "kridehus / kridthus", jf. artiklen s. 48.

▲: Særlige småkager

△: Småkager generelt.

*: Andet mundgodt mv.

Kort 1. De tre betydninger af *krims*.

Ordets udbredelse i det sydvest- og sønderjyske område vises på kortet her. Der er kun indtegnet én sigel i hvert sogn, hvor ordet er registreret, skønt der i flere sogne er oplysninger fra adskillige kilder, som det også afspejles i citaterne ovenfor; flest er der i Oksby sogn inkl. Blåvand: ca. 10 indbyrdes uafhængige.

Afslutning

Med tolkningen af *krim*s som en flertalsform *creams* slutter ordet sig til en lille gruppe substantiver, der i dansk er indlånt med plur.-former fra engelsk. Semantisk nærmest står *kiks*, der stammer fra *cakes*, pluralis af *cake* (jf. ODS.10:315), men også bruges som sing.-form; desuden kan nævnes ord som *clips*, *slips* og *tips*, der i engelsk har sing.-formerne *clip*, *slip* og *tip* (jf. ODS.S.2:946, ODS.20:516, ODS.23:1537). I jysk finder vi også *daps* brugt om (fisken) ising; dette er et indlån af *dabs*, der er en plur.-form af engelsk *dab* = ising (Kjærulff-Nielsen (1970):275), via engelske fiskere, jf. artiklen *daps* i Jysk Ordbog. Der dukker antagelig enkelte andre ord fra denne gruppe op under den fortsatte redaktion af Jysk Ordbog, fx *props*, om bjælker, stolper, ilanddrevet drivtømmer fra skibes dækslast; men der er tale om en lille, eksklusiv gruppe af substantiver.

Litteratur

- Eskesen, Morten (1881): *Minder og Udsigter fra 40 Aars Skoleliv*. Odense.
- Feilb. = H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. (1886-1914). København.
- Feilberg, Anders (1993): Mellem klitboere. *Vestjydske fortællere*. Varde: 32-49.
- Hansen, H.P. (1954): *Bondens Brød*. København.
- Højrup, Ole (1964): *Landbokvinden*. Nationalmuseet.
- Kjærulff-Nielsen, B. (1970): *Engelsk - dansk ordbog*. København.
- Krist.JyA. = Evald Tang Kristensen: *Jysk Almueliv*. I-IV. (1891-93). Kolding.
- Lange, Thomas (1881): *Skitser og Eventyr*. København.
- Maagen*. Hjemstavns-Hæfte fra Vestjylland. (1943-1959). Esbjerg.
- NSOxford. = *The New Shorter English Dictionary*. I-II. (1993). Oxford.
- ODS. = *Ordbog over det Danske Sprog*. 1-28. (1918-1956). København.
- ODS.S. = *Ordbog over det Danske Sprog. Supplement*. 1-5. (1992-2005). København.
- RibeAmt. = *Fra Ribe Amt*. Udg. af Historisk Samfund for Ribe Amt. (1903ff.). København.
- SJyMSkr. = *Sønderjydsk Maanedsskrift*. Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland. (1924ff.)
- Thade Petersen (1979): *Rømø*. Åbenrå.

Forfatterne er redaktører på *Jysk Ordbog*

Viggo Sørensen og Nina K. Grøftehaug:

Kratte, krøje

og andre jyske betegnelser for en rive

1.

Når du vil *rive* i haven, griber du din *rive*; og til at *bore* i noget bruger du et *bor*, til at *skovle* en *skovl*. Sådan er det jo ikke hele vejen igennem (bare tænk på *tærsk* og *grave*, som man gør med hhv. en *plejl* og en *skovl*). Men en sådan enkel overførsel mellem ordklasser – helt uden brug af afledningsendelse – gælder i det ældre landbosamfund ofte, når det drejer sig om sammenhængen mellem en aktivitet og det redskab, aktiviteten udføres med. Enten kan redskabet have navn direkte efter aktiviteten (*hakke*, *hilde*, *hegle*, *slå*), eller omvendt (*skovl* > *skovle*, *fork* > *forke*, *plov* > *plove*, dvs. pløje).

Et godt eksempel på denne ”nul-afledning” er *kratte*. Udgangspunktet er her verbet at *kratte*, en sideform (indlånt fra plattysk) til *kradse* (< højtysk *kratzen*). Som det vil ses af artiklen *kratte*² i *Jysk Ordbog*, har ordet stort set samme betydninger som verbet *rive* (fx *kratter katten*). Et par vigtige betydningsnuancer er i ældre tiders jysk følgende:

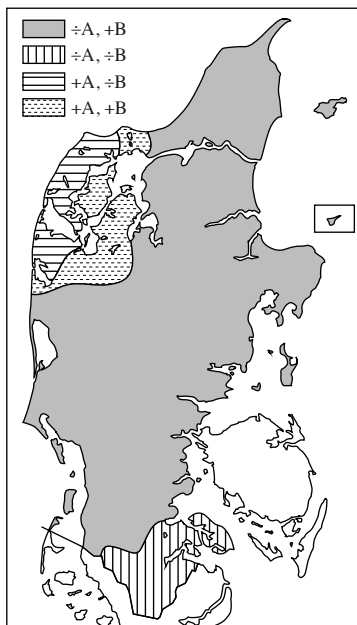
(a) at *rive* noget sammen efter høst; enten hø høstet med le (som blev samlet og lagt til tørring i lange ”haler”; jf. JO. *kratte*² bet. 2.3); eller løse strå, der ligger tilbage, efter at kornet er blevet samlet til neg og disse sat sammen i neghobe (en afsluttende sammenrivning sikrer jo maksimalt høstudbytte; jf. JO. *kratte*² bet. 2.2);

(b) under selve kornhøsten at samle sammen på den mængde kornaks, der er faldet for et hug af leen, og som nu står lænet ind mod det endnu ikke høstede korn (jf. JO. *kratte*² bet. 2.1); dette arbejde

udførtes af opbinderen (oftest en opbinderske), som fulgte i hælene på slåkarlen, og som til hjælp havde en rive med kort hoved; efter at have samlet et neg og banket rodenden flad *bandt hun op*, dvs. lagde et bånd rundt om neget (oftest snoet af strå fra kornet, der blev høstet).

Begge betydninger hører naturligvis hjemme i det ældre landbrug, hvor man stadig høstede med le (inden selvbinderens fremkomst), men det vil også for de fleste gårdes vedkommende sige helt op i 1920'erne.

Med udgangspunkt i ovennævnte to verbalbetydninger er det naturligt, at man har kunnet danne substantivet en *kratte*, enten med betydningen (A) redskab til sammenrivningen under pkt. a ovf., eller (B) hjælperedskab til opbindingen under pkt. b. Om det så er med betydning (A) eller (B) – eller begge betydninger, eller ingen af dem – at ordet en *kratte* har fundet plads i den enkelte dialekt, afhænger af lokal konvention (og kan i praksis ikke forklares). I tilfældet *kratte* finder man oven i købet alle de fire mulige udfald (bet. A; bet. B; hverken A

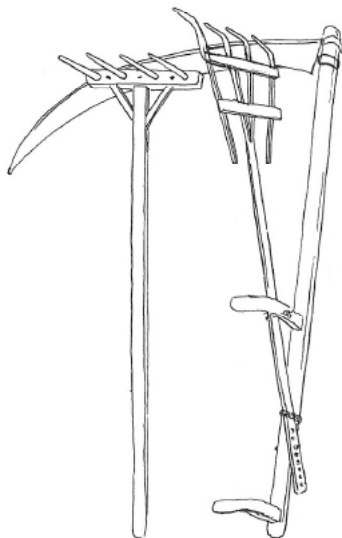

Figur 1. *Kratte* i bet. A (samlerive) og/eller bet. B (opbinderrive).

el. B; både A og B), blot i forskellige egne af Jylland. Redegørelsen nedenfor hviler på 941 besvarelser af Jysk Ordbogs spørgeliste Å, spm. 15¹ og derudover flere hundrede (gennemgående ældre) kilder i Jysk Ordbogs centrale seddelsamling.

2.

I hovedparten af Jylland (hele det grå område på figur 1) er *kratte* alene blevet navnet på opbinderriven, altså bet. B. Kratten forøgede opbinderskens rækkevidde, når det gjaldt om at få fat på de afhuggede aks, og rivens korte hoved sikrede, at den ikke kom i vejen for bindingen af neget. Samarbejdet mellem høstkarl og opbinderske forløb i korthed sådan (jf. illustrationerne af høle og

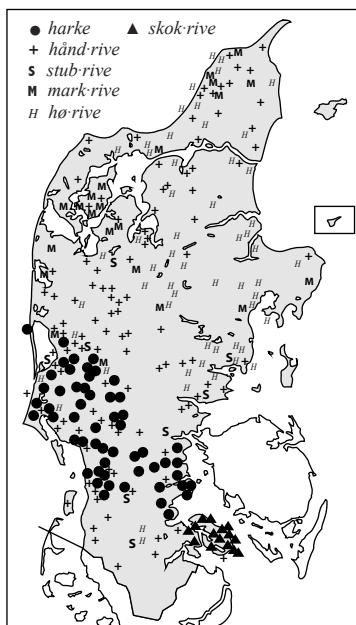
Figur 2. De vigtigste redskaber brugt ved høst med le. Bagest *leen* (med griberedskabet *spjarrer*), brugt af slåkarlen; forrest *kratten*, brugt af opbindersken.

Kilde: HPHansen.HS.91.

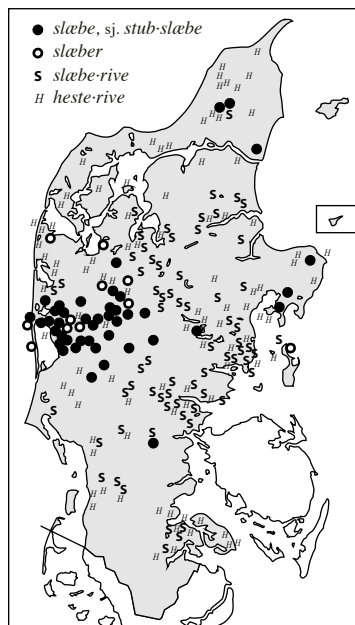
kratte i figur 2): *Vøvten* (= viften, et griberedskab på høleen, også kaldt *spjarrer*) *samlede i hvert hug det afhuggede korn sammen og lagde det skråt op mod det (endnu) uhøstede, hvor "æ opbinder", gerne konen eller pigen eller et par børn, rev det sammen med "æ krat" ... Ved hvert træk med kratten førtes samtidig venstre fod frem, støttende mod rodenden af det afhuggede korn, for at det ikke skulle glide ud.*² Hun binder så neget færdigt ved med kratten at skubbe en passende bunke ind mod benene ... bøjer ... sig ned og letter bunken med venstre arm og lægger baandet under. Baandet laves ved at knytte topenderne af to lokker (= duske strå) sammen med en knude. Neget bindes ved, at man snor enderne af dette baand om hinanden.³

I modsætning til samleriven (jf. A) havde kratten en kort bul (dvs. hoved; 15-30 cm) med normalt kun 4 tænder, til gengæld lange (12-20 cm) og kraftige. *Hwæ pi-g sku ha en krat å tremmel ni'eg sam'mel mæ. De wa så'n en slawls ry-w ... den haj it mier en fier ten', så wa po'den nå'n si-ten'en lång-å stær-k ... få hæj-s ku i it ho-l te'å hæffel ku'ent sam'mel te ni'eg* (= hver pige skulle have en kratte til at trimle neg sammen med; det var sådan en slags rive, den havde ikke mere end 4 tænder, men så var på den anden side tænderne lange og stærke; for ellers kunne de ikke holde til at bakse kornet sammen til neg).⁴ *De fleste* (opbindere) *havde en pig på krattens hoved, så de kunne sætte den fast i jorden, mens de bandt neget; andre lænede kratten op ad skulderen* (mens de stod bøjet), *så skaftet lå lige ved halsen.*⁵

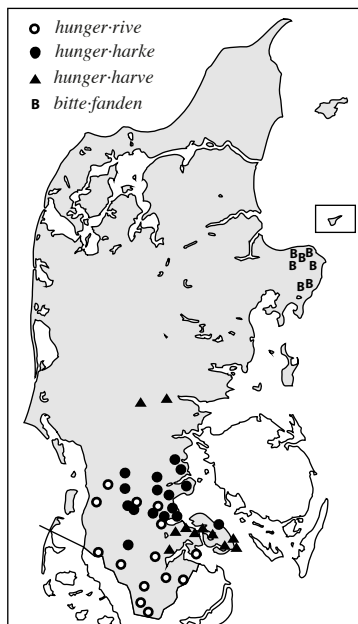
Samleriven (bet. A; 1 m bred eller mere, med væsentligt flere, men kortere tænder) hed simpelthen en *rive* (i Sydvest- og Sønderjylland dog også en *harke*, med et ord lånt fra plattysk). Om nødvendigt kunne denne betegnelse præciseres (jf. figur 3-4): efter stedet, hvor riven blev brugt (*mark-rive*, *stub-rive*), efter afgrøden (*hø-rive*) eller efter dennes stakning (*skok-rive*). Efterhånden blev der udviklet større og tungere rivetyper end den simple *hånd-rive*; de fik så særnævne efter, om de skulle slæbes i et tov over skulderen (*slæbe-rive* el. blot *slæbe(r)*), evt. tydeliggjort som *stub-slæbe*), eller om der måtte en hest til (*heste-rive*). *Slæberiven* ... var en større rive med krumme tænder; den havde en bredde af 2 meter og blev trukket af en mand. Fra midten af stangen gik en sele op omkring mandens skulder ... Det har været et værre slid at slæbe et sådant instrument op og ned af agrene. I den nyere tid (1900) kom hesteriverne og aflastede slæberiven.⁶

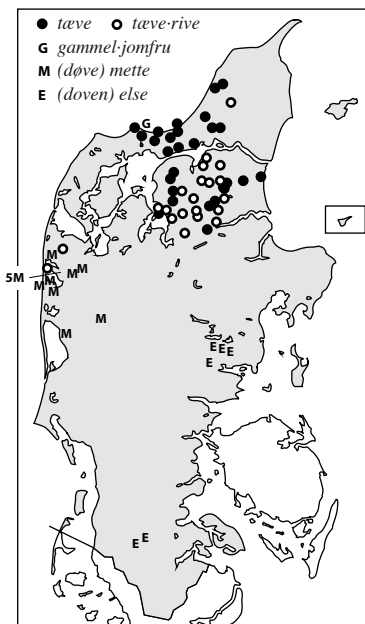
Figur 3. Særbetegnelse for samlerive.

Figur 4. Særbetegnelse for samlerive.

Figur 5. Særbetegnelser for slæberive.

Figur 6. Særbetegnelser for slæberive.

Endelig finder vi (jf. figur 5-6) en række øgenavne for slæberiven: *hunger-rive* el. *-harke* (den kaldtes sådan, fordi der skulle trækkes med den om morgenen før davre⁷, mens duggen lå over marken); *hunger-harve* (vel en folkeetymologisk omskrivning af det uforståelige *-harke*); *bitte-fanden* (fordi det var et fandens arbejde at trække rundt med den); *tæve-rive* el. blot *tæve* (med et hånsord om kvinde, vel fordi slæberiven, før typen blev alt for stor og tung, ofte blev trukket af en kvinde, se fx HundredeAar.146); *tæven* kunne herefter spøgende kaldes ved et kvindenavn: *(døve) mette*, *(doven) else*, *dorte* (dette sidste dog mest brugt i NVJy og derfor først medtaget i figur 8 ndf.). *Der blev til tider revet på marken med en stor rive, der kaldtes ... en tæve; skulle den have et pænt navn, blev den kaldt Mette.*⁸ Endelig kalder en enkelt kilde slæberiven for en *gammel-jomfru*.

3.

På Als, Sundeved og i det meste af Sydslesvig (det lodret stribede område på figur 1) har man slet ikke anvendt substantivet en *kratte* (altså hverken i bet. A el. B). Også hernede anvendte optageren ganske vist riven fra figur 2, men hér hed den blot en *optagerrive* el. (afkortet) en *optager* (efter opbinderens navn hernede). I modsætning hertil betegnede man samleriven vha. sammensætninger og øgenavne som de ovf. nævnte.

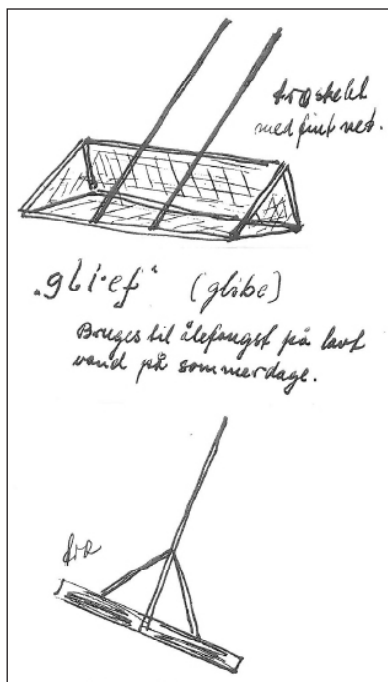
Vender vi nu blikket mod Thy og Struer-Lemvig-egnen (det vandretstribede område på figur 1), så bruges hér en helt anden betegnelse for optageriven, nemlig en *krøje* (afledt af verbet at *krøje*, < plattysk *kreuen* = skubbe, dreje).⁹ Dette plattyske verbum ses anvendt længst omkring (og tidligst?) i betydningen ”dreje hatten på en vejrmølle, så vingerne fanger vinden” (jf. JO. *krøje*³ bet. 2). *Oftest kom vinden skråt ind mod vingerne ... eller den kom bagfra ... Da måtte mølteren dreje møllehatten, krøje møllen ... så den kom i vinden.*¹⁰ Da møllerne efterhånden blev ”selvkrøjende”, hed det: *æ møll' krojjer te æ væsten*, og det kunne så tages som varsel for vejrforandring: *vi fo wand, læ vos kom ud å ryw høe* (= møllen krøjer mod vest, (så) vi får vand (dvs. regn); lad os komme ud og rive hø!).¹¹

Men verbet forekommer også i andre betydninger, fx om en proces under fiskeri med glib: *Gliben* (et stort net udspændt på stativ med håndtag, se figur 7) *stilles ned mod Fjordbunden, medens en anden Person gaar et Stykke foran med ... en Stang med et paa yderste Ende paaheftet smalt Bræt, hvormed der ”krøjes”* (dvs.) *skydes* (= skubbes) *langs Bunden henimod Gliben*¹² (så ål og andre bundfisk eller rejer jages i nettet) (jf. JO. *krøje*³ bet. 1). Redskabet, man skubber, kaldes naturligvis (igen uden afledningsendelse) en *krøje* (jf. JO. *krøje*¹) – en betegnelse, der kendes fra hele Limfjordsområdet, men også (i øst) Mariager og Horsens fjorde, og (i vest) langs kysten fra Thyborøn til Esbjerg.

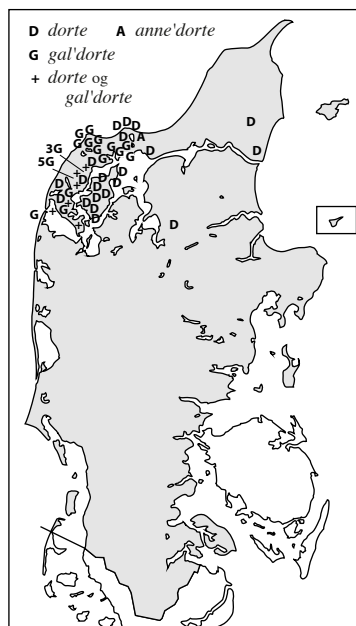
Det er snarest navnet på dette fiskeredskab, der i Thy og Struer-Lemvig-egnen er smittet af på opbinderiven. For der er en formel lighed mellem de to redskaber (om end betydelig størrelsesforskel), sml. *kratten* i figur 2 med fiskeredskabet *krøje* i figur 7. Fiskekrøjen ligner jo en stor rive: med stang og bul, men ganske vist en massiv

træplanke i stedet for rivetænder; og adskillige af Jysk Ordbogs kilder beskriver den direkte som en stor trærive uden tænder.¹³

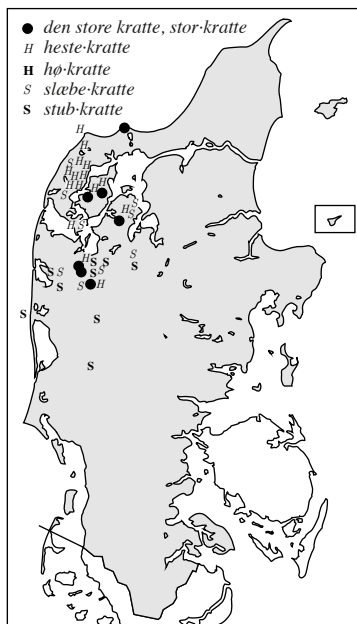
Når nu *krøje* her i nordvest er blevet eneherkende betegnelse for opbinderriven (jf. JO. *krøje*² bet. 1), så stod rivebetegnelsen *kratte* jo ledig til anden brug – og minsandten om det så ikke hér blev navn på samleriven, altså bet. A ovf.! (jf. JO. *kratte*¹ bet. 3).¹⁴ *Kratten er en stor Rive med nogle og tredive Jerntænder. Paa Skaftet er en Knage til Haandfang (dvs. et håndtag, man kan gribe fat i) og tillige fastgjort en Sele, som den spender om sig, der om Høsten har den Forretning (= opgave) ... med Kratten at sammenrive de løse Straa paa Ageren.*¹⁵ De tunge udgaver af den hedder *slæbekratte*, *hestekratte* etc. (jf. figur 9) – eller man tyr også hér til et kvindenavn: (*gal-*) *dorte* (jf. figur 8).¹⁶

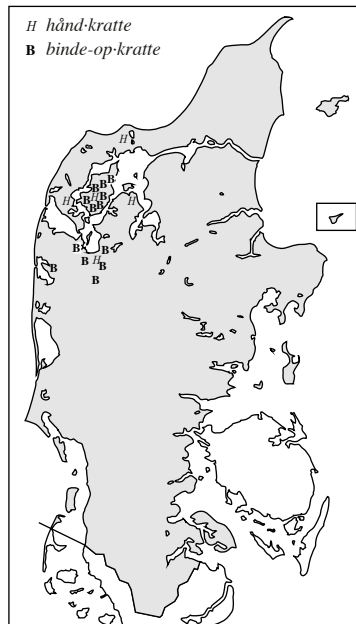
Figur 7. De vigtigste redskaber ved fangst med glibe. Øverst selve *gliben*, nederst den næsten lige så brede *krøje*, som betjenes af en medhjælper. Kilde: Besvarelse 1661.3 (fra Salling) på JO. BR 6.

Figur 8. Særbetegnelser for samlerive.

Figur 9. Særbetegnelse for samlerive.

Figur 10. Særbetegnelse for opbinderrive.

Tilbage står et randområde rundt om *krøje*-området – et område (med stiplede markering på figur 1) omfattende grænseegnen mellem Thy og Hanherrederne, desuden Mors, Salling og Holstebro-Skiveegnen. Kilderne herfra er enige om, at *kratte* bruges såvel om opbinderriven (dvs. bet. B) som om samleriven (bet. A). Sidstnævnte kan tydeliggøres kaldes *den store* (dvs. brede) *kratte*, *slæbe-kratte*, *stub-kratte*, *hø-kratte*, *heste-kratte* (jf. figur 9, og her medtages også brugen af disse udtryk i NVJy) eller (som i Thy, og derfor allerede medtaget på figur 8) *dorte*. *Slæberiven* kaldes *den "stuer Krat"* (i modsætning til *æ Krat* = *Binderiven*) eller "*Dorthe*" ... *Den har Facon som en almindelig Rive, men er meget større. Hovedet er 3 Alen langt (knap 2 m), og der er 26 Tænder a 6 Tommer (= 15 cm). Der er undertiden en Knag til den ene Haand, og der brugtes ogsaa en Sele.*¹⁷ Opbinderriven kan tydeliggøres som *binde-op-kratte* eller *hånd-kratte* (jf. figur 10), hvorimod forbindelsen *den bitte kratte* ikke er optegnet.

Kun nogle få kilder kender betegnelsen en *krøje*, og de specificerer ikke betydningen nærmere, eller de anser det blot for synonym til det almindelige *kratte*.

4.

Alle de nævnte rivetyper var – ligesom de rivetyper, man anvendte i lo og have – oprindeligt redskaber helt igennem af træ (helst asketræ eller en anden sej træsort). De var i reglen hjemmelavede, ligesom man selv reparerede dem: *I vinterens løb havde karlene i gårdens huggehus lavet river og "kratter" af træ.*¹⁸ *En di'el o di redskav'er, te fälken ... sku bru-, blöw ... te i hoghu'st ... Dæ sku (fx) la-wes kratter, å te dæ-m war ed ... hi'elt nødwæn'di å ha mane ten'legen, får om høsten wa der engen ti'te så'n no pæleri'som å law ten'* (= en del af de redskaber, folkene skulle bruge, blev (stadig omkr. 1900) til i huggehuset; der skulle laves kratter, og til dem var det helt nødvendigt at have mange (reserve)tænder liggende, for i høsten var der ingen tid til sådan noget pilleri som at lave tænder).¹⁹ Allerede i slutningen af 1800-tallet begyndte man dog at bruge rivetænder af jern (først i de store slæberiver), og det bredte sig hurtigt også til rivernes hoved²⁰; men jerngenstande måtte jo købes (i købstaden eller hos den lokale smed).

I mellemtiden var havebruget blevet mere udbredt, og dermed behovet for særlige *have-river*; til gengæld gjorde selvbinder og mejetærsker i løbet af de første årtier af 1900-tallet de gamle opbinder- og samleriver overflødige.²¹ River til alskens nyere formål blev efterhånden en masseproduceret handelsvare, og med dem fulgte den rigsdanske betegnelse *rive* – hvorfor ældre jyske betegnelser som *kratte* og *krøje* nok forlængst er gået i glemmebogen.²²

5.

Dette fænomen, at et afledt ord med potentielt flere betydningsmuligheder i et givet sprog eller en given dialekt gror fast i en bestemt af de mulige betydninger, kaldes i sprogvidenskaben leksikalisering. Det er en absolut betingelse for hurtig, effektiv kommunikation. De betydningsnuancer, som en leksikalisering ikke tager højde for, kan – når det bliver nødvendigt – udtrykkes syntaktisk eller vha. sammensætning (som *den store kratte*, hhv. *slæbe-kratte* ovf.).

Leksikalisering er ofte afhængig af konteksten, dvs. hvilken sektor af omverdenen man befinder sig i. Som allerede nævnt, er en *krøje* et helt andet redskab i forbindelse med fiskeri. Og forlader vi det semantiske felt ”høstarbejde” til fordel for ”tørvegravning”, bliver en *kratte* pludselig betegnelsen for en lang greb med tre vinkelbøjede tænder, hvormed tørvestykker lempes op fra en vandfyldt tørvegrav (jf. JO. *kratte*¹ bet. 4.1); i forbindelse med udkørsel af gødning er det blevet navnet på en kort hakke, hvormed gødningen rages af vognen (jf. JO. *kratte*¹ bet. 4.2). Eventuel usikkerhed om det semantiske felt kan altid afklares med et forled: *tørve-kratte* hhv. *møg-kratte*.

Noter:

(Der anvendes samme forkortelser som i www.jyskordbog.dk)

- ¹ Spørgelisten er udsendt fra 1960 (til ialt ca. 1100) meddelere; de fleste besvarelser er indkommet i 1960’erne (fra meddelere født tilbage i 1880’-el. 90’erne). Listen og spørgsmålet omtales i det følgende blot som AÅ15 (og tilsvarende for andre af ordbogens spørgelister).
- ² SVJy (top. 2599).
- ³ °Rømø.
- ⁴ NPBjerreg.ÅOmmers.58. (Lydskriften er forenklet).
- ⁵ AEsp.Læsø.
- ⁶ AarbRanders.1961.112.
- ⁷ Løjt.1979.92; det samme siger allerede K.J. Lyngby i °Agerskov.
- ⁸ AarbThisted.1957.198 (top. 1315). I dette fortrinlige citat er udeladt, at *tæven* if. forfatteren også kunne hedde en *kratte*, og at den også kunne kaldes *Dorthi*. Førstnævnte betegnelse må forfatteren have taget med sig fra sin barndom i Vroue (inden for det stiplede område på figur 1); kvindenavnet hører som rivenavn mere hjemme i NVJy, men kan godt tænkes føjet også til Han-V.
- ⁹ En tilsvarende oplysning fra Hards-M (top. 2482) skyldes formentlig, at meddeleren er født i Sydthy.
- ¹⁰ AarbThisted.1960.310f.
- ¹¹ Hards (top. 2559).
- ¹² Nibe (top. 1454).
- ¹³ fx °Hurup (Lyngby.Opt., i NkS.IV), Hards (PKMadsen.Opt., i DFS.1883/132A), SVJy (RibeAmt.1976.249).

- ¹⁴ Som det næves i denne artikel, kan en ældre oplysning fra SVJy ”*kratte* = opbinderrive” afvises med, at optegneren har glosen fra Lemvig-egnen.
- ¹⁵ Schade.Mors.291.
- ¹⁶ Jf. JO *dorte*¹. Og så kunne man drille en karl eller dreng med, at nu skulle han *ud at spadserere med dorte* (Thy-N, NA 16); tilsvarende (gældende i overgangsområdet omtalt ndf.) *danse med dorte* Han (NEU 631).
- ¹⁷ KrSøndergaard.G.23.
- ¹⁸ AarbRanders.1961.110.
- ¹⁹ NPBjerreg.Åommers.20. (Lydskriften er forenklet).
- ²⁰ LandbrugsO.V.56.
- ²¹ LandbO.II.114f. og da.wikipedia.org/wiki/Selv binder.
- ²² Kun to besvarelser på AÅ 15 (begge fra Vendsyssel) vover forslaget *have·kratte* = *jernrive til havegange*.

Asgerd Gudiksen:

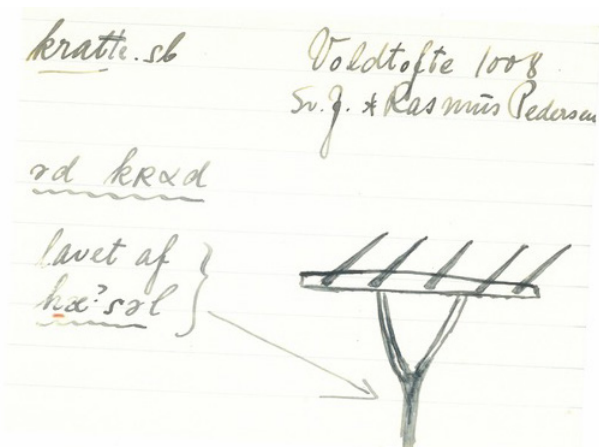
***Kratte* og andre typer river på Øerne**

Hvordan forholder det sig på Øerne? Brugte man de samme redskaber og teknikker på Øerne, når neget skulle bindes og kornstråene rives sammen som i Jylland? og kaldte man redskaberne det samme? De spørgsmål vil jeg forsøge at svare på i dette supplement til Viggo Sørensen og Nina K. Grøftehauges artikel. Supplementet bygger på oplysninger i *Ømålsordbogens* samlinger, der især beskriver perioden ca. 1850-1920, men dog også omfatter kilder med oplysninger før og efter kerneperioden. Artiklen er opdelt i to afsnit: et om ”opbinderriver”, *kratte*-typen, og et om ”samleriver”, både håndriver og hesteriver.

1. Opbinderriver.

De fynske dialekter har undertiden træk til fælles med de jyske dialekter, som ikke forekommer på Sjælland og Lolland-Falster. Det er *kratte* et eksempel på. *Kratte* er ligesom i mange jyske dialekter betegnelse på en lille rive med kort skaft og 4-6 lange tænder, der bruges i kornhøsten til at *nege op* med, til at samle stråene inden kornet bindes. Ordet er almindelig udbredt på Fyn, Tåsinge og Langeland, og er desuden optegnet på Lyø og Avernakø (der hører til det ærøske dialektområde). Derimod er *kratte* ikke optegnet på Sjælland, Møn og Lolland-Falster. Med andre ord: det grå område på kortet over *kratte* (figur 1, side 25), der dækker store dele af Jylland, viser sig altså også at omfatte den vestlige del af ømålsområdet.

Ud over *kratte* er der to andre udtryk med en vis udbredelse i Fynsområdet, *optagsrive* (med varianten *optagerrive*) og *grabbe*.

Figur 11. Seddel vedr. *kratte* i Ømålsordbogens samlinger (fra Voldtofte sogn på Fyn).

Optagerrive (varierende med *optagsrive*) er lokaliseret til Ærø. Også Ærø knytter sig altså til et af områderne på figur 1, nemlig det sønderjyske område hvor *kratte* ikke bruges, men i stedet *optagerrive* eller afkortet *optager*. Der er formentlig tale om en påvirkning fra sønderjysk. Der har gennem århundreder været en tæt kontakt mellem befolkningen på Als og Ærø, en kontakt der har sat sig tydelige sproglige spor. Ærøsk har to køn i navneordene ligesom sønderjysk (og rigsdansk) – i modsætning til de øvrige øsmål der har tre køn; og ligesom i sønderjysk er betegnelser på dyreunger neutrum, fx *et gris*, *et kalv*; endelig har ærøsk lånt mange ord fra sønderjysk, fx *bom* 'bolcher, slik', *kritbar* 'trillebør', *væn* 'når'.¹ Det er derfor sandsynligt at sønderjysk også har påvirket ærøsk i dette tilfælde.

Grabbe bruges i et afgrænset område på Nordfyn (i sognene Skamstrup, Krogsbølle, Norup og Lunde). "Vi kendte godt *kratte*, men brugte *grabbe*", fortæller en meddeler fra Norup. *Grabbe* i betydningen 'opbinderrive' må være en overført anvendelse af *grabbe* 'stor, grov hånd' (også på fynsk især brugt i pluralis). Det støttes af flere andre eksempler på at *grabbe* er brugt om redskaber

¹ Se videre i: Inger Bévort: "Provincial Ord paa Als og Ærøe", i *Jyske Studier* s. 188-198. København 1993.

med kroge, pinde o.l. der kan gribe fat i noget, fx er *grabbe* også brugt om en slags frugtplukker.² Og betydningsudviklingen fra hånd til griberedskab er let at forstå. Derimod er det lidt gådefuldt hvorfor man i et nordfynsk område brugte en anden betegnelse end de øvrige fynboer – i et vist omfang i hvert fald. Måske er der oprindeligt tale om en slangpræget, spøgende glose der er slået an og fået en vis udbredelse.

Helt isoleret står en oplysning fra Sydfyn om at *høstrive* betød den lille rive brugt af opbinderen. Det er måske en fejlhuskning, for *høstrive* betyder ellers 'hesterive' på fynsk.

Øst for Storebælt er der ikke optegnet nogen betegnelser for "opbinderrive", og forklaringen ser ud til at være at man ikke brugte redskabet, hvilket igen hænger sammen med at man til dels brugte andre teknikker ved mejning og opbinding.

På øerne, især øst for Storebælt, *huggede* man i højere grad *ud* (eller *fra*) (dvs. huggede sådan at kornstråene faldt væk fra det stående korn, idet man har kornet på højre side) i stedet for at *hugge imod* (dvs. hugge sådan at stråene falder ind imod det stående korn, idet man har kornet på venstre side).³ Den sidstnævnte metode er også den der beskrives i en jysk kilde s. 26, af hvilken det også fremgår at kornet blev bundet i neg med det samme. Når kornet blev *hugget ud*, blev det derimod *lagt på skår*, dvs. lagt ud på marken til tørre nogle dage, og først bundet senere. Stedvis på Sjælland, Lolland-Falster og Langeland blev alt korn *hugget ud* i ældre tid. Normalt var det dog især de kortstråede sorter, havre og byg, der blev *hugget ud*. Og ved denne proces brugtes vist normalt ikke *kratte*, sådan som en langelandsk meddeler (fra Tranekær) forklarer: *Kratten brugtes nærmest hvor Skaaren blev hugget ind imod Kornet og bundet op med det samme. På Langeland hvor Kornet som Regel blev lagt på Skaar (og senere bundet) var Kratten ikke saa almindelig som fx paa Fyen.* Men øst for Storebælt blev der heller ikke brugt "opbinderrive" når der blev *hugget imod*. Der blev hver mejer fulgt af to personer: én til at *tage fra* og én til at *binde*. I en skildring fra Stevns hedder det fx: *Den, der tog fra, gik så nær mejeren som muligt og næsten baglæns,*

² Jf. Ømålsordbogen *grabbe* I.2.

³ Jf. Ømålsordbogen *hugge* I.5.2 med beskrivelse og henvisning til synonymer.

så hun med højre hånd kunne samle stråene, der lå op mod den stående sæd, ind imod sig. Når neget var af passende størrelse, blev det lagt ud på stubben til den, der kom bagefter for at binde.⁴ Der kunne dog også bruges en mindre mandskabskrævende metode, nemlig at hver mejer kun blev fulgt af en *fratager*, mens selve bindingen foregik i fællesskab i slutningen af høstdagen.

2. Samleriven

På øerne havde man ligesom i Jylland selvfølgelig en håndrive med en bred bul til at samle høet under høhøsten og til at rive de løse kornstrå sammen med efter at kornet var bundet i neg, og den hed en *rive*, medmindre man ville præcisere at det var denne type rive der var tale om (og ikke fx den noget mindre *lorive*); i så fald kunne man bruge sammensætningerne *høstrive*, *hørive* og *markrive* der alle er optegnet spredt i hele ømålsområdet (*høstrive* dog ikke på selve Fyn, hvor *høstrive* var kommet til at betegne hesteriver).

Hesteriver kommer frem i anden halvdel af 1800-tallet, fx fortæller en gårdejer fra Østsjælland (født 1845): *Men sidst i 50'erne hørte vi, at de rev med Hesterive paa Sprettinggaarden, som ligger lige herved. Den laante Fader, og saa rev jeg med Hesterive for første Gang. Du milde Himmel, hvilket Fremskridt!*⁵ Indførslen af hesteriven skete naturligvis gradvis, og som citatet fra Østsjælland antyder, var det til at begynde med især gårdene der havde hesteriver, mens man på de mindre steder stadig måtte klare sig med en håndrive eller en mindre slæberive trukket af et menneske.

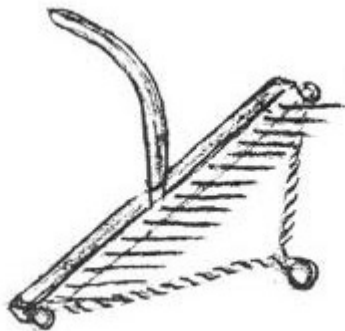
Den hesterive der er tale om i citatet ovenfor, er en svær trærive uden hjul (jf. figur 12); hesteriven med hjul, undertiden kaldt *hjulriven*, blev formentlig først almindelig omkring 1900, selv om de omtales tidligere bl.a. i landbrugsfaglig håndbog fra 1879.⁶

Ved siden af *hesterive* er *slæberive* den almindeligste betegnelse for den svære slæberive, trukket af heste. Andre mere spredt optegnede ord er *høslæbe* (der dog især bruges om en anden type redskab til

⁴ Anna Pedersen: *I Sæt tid og Høst* s. 53. København 1950.

⁵ Ingvor Ingvorsens Fortællinger om gammelt sjællandsk Bondeliv. Ved Henrik Ussing (Danmarks Folkeminder nr. 20). s. 113. København 1918.

⁶ E. Møller-Holst. *Landbrugs-Ordbog for den praktiske Landmand*. s. 109. København 1879.

Figur 12. Hungerharve. Fra F.L. Grundtvig: *Livet i Klokkergaarden*. 1981[1909].

at samle hø sammen med), *høstrive*, *slårive*, *slodrive* og *sobrive*. Førsteleddene i de to sidste ord, *slod-* og *sob-*, udtalt [*sow*], er begge sjællandske betegnelser for de kornstrå der bliver tilbage på marken efter bindingen, og sammensætningernes direkte betydning er 'rive til at rive *slod* hhv. *sob* med'.

Der er ikke afhjemlet spøgende udtryk af typen *galdorte* i ømålene. Derimod genfinder vi *hungerharke*, *hungerharve*, *hungerrive*, desuden kortformen *hungre* og sammensætningen *hungerharpe*. *Hungerharpe* er endnu et eksempel på at det uforståelige sidsteled i det nedertyske låneord *hungerharke* er blevet omdannet til et mere velkendt ord (ligesom det er sket i *hungerharve*). *Harpe* er betegnelse på et skråtstillet sold brugt til at rense og sortere bl.a. korn med.⁷ En harpe og en rive har altså ikke meget tilfælles udseendemæssigt. Motivationen bag omdannelsen er vel den lydige lighed måske kombineret med det at både riven og harpen bruges til at rense med i vid forstand og altså har en vis funktionsmæssig lighed.

Sammensætningerne med *hunger-* er inden for det jyske område lokaliseret til det sydlige, en forventelig udbredelse for lån fra nedertysk. Det gælder også for ømålsområdet. Lidt overraskende er det imidlertid ikke i Fynsområdet, der grænser op til Sønderjylland, vi genfinder ordene, men på Lolland-Falster. *Hungerharve* er almindeligt udbredt på Falster, mens *hungerharke*, *hungerharpe*, *hungerrive* er optegnet på Lolland, *hungerharke* dog kun i få sogne. Endelig er

⁷ Jf. Ømålsordbogen *harpe* I.

kortformen *hungre* optegnet i tre lollandske sogne (Kappelev, Avnslev, Stokkemarke) og et enkelt sogn på Falster (Nørre Ørslev).

Også fra Lolland-Falster er der forsøg på at forklare førsteleddet *hunger-*, men her er man nået frem til en anden, også sandsynlig forklaring på betegnelsen, nemlig at man rev så grundigt at der ikke blev nogen aks at samle for de fattige. Den samme forklaring antydes i ordbogen over den nedertyske dialekt i Slesvig-Holsten.⁸ Andre sprogbrugere på Lolland-Falster er gået et skridt videre for at få mening i ordet ved at omtolke førsteleddet *hunger-* til at betyde 'kornstrå på marken'.⁹ Sammensætninger med *hunger* bliver på den måde parallelle til gennemskuelige sammensætninger som fx *slod-rive* 'rive til at rive slod med'.

Svarene på de spørgsmål jeg startede med, er kort sagt: Man brugte ikke altid helt de samme teknikker på Øerne som i Jylland, og selv når man brugte de samme redskaber, havde de ikke altid samme betegnelse.

⁸ Otto Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*. 1-5. Neumünster 1927-1935.

⁹ Jf. Ømålsordbogen *hunger* II.

Spørg ”Skautrup”

Sædvanen tro – bringer vi et par af de mange spørgsmål, vi har fået i årets løb – sammen med vores svar:

Hysken

K. J., Beder:

Min oldemor var på plejehjem i Århus. Rengøringen var absolut ikke tilfredsstillende, hvorfor min oldemor omtalte rengøringsdamen som ”et værre høsken”. Familien har faktisk brugt det siden uden rigtig at vide, hvad betydningen er.

Svar:

Høsken, nogle steder udtalt hysken, er et ord, man træffer med mange betydninger i forskellige jyske egne. Det synes indlånt fra plattysk *hüsken* og betegner nok oprindeligt et lille og ringe hus, en hytte, et skur, efterhånden som dét kom på mode også: et vandhus, lokum. I disse betydninger er ordet bevaret op til vore dage i Vestjylland fra Herning og sydpå samt i Sønderjylland; hvorimod sådan en hytte hedder *hyssel* (også afledt af hus) nordpå i Vestjylland, men *brak(ke)* el. *røngel* i Vendsyssel.

I anden omgang har *hysken* kunnet bruges om alt, der minder om et lille hus, en hytte – fx presenning over en vogn, en kaleche, styrehuset på en fiskerbåd, et foderal, ja i skomagtersprog blev det den

faste betegnelse for en læderkile, man skubbede ind over trælæsten, når man ved tilvirkningen ville sikre sig god plads i vristen af en sko.

Brugt om person må det også være en sekundær, overført betydning – parallelt med at en mandsperson kan kaldes for et skur etc. I Jysk Ordbogs samlinger har vi kun et enkelt eksempel på *hysken* brugt som skældsord om en person, nemlig en optegnelse fra Todbjerg lige nord for Århus: ”et grem' hy-sken = et grimt kvindemenneske”. Her synes ligheden med en gammel hytte at gå på kvindens udseende; om det også var den pågældende kvindes udseende, der udløste skældsordet hos din oldemor, er mere uvist. Men det er da noget af et træf, at din oldemor brugte ordet i Århus, så nær det sted, vi har det afhjemlet fra.

To eksempler er jo et spinkelt grundlag, men vi har alligevel medtaget betydningsnuancen ”grim el. uordentlig kvinde” og stedfæstet nuancen til ”sporadisk på Århus-egnen”.

Det er altid som ordbogsredaktør spændende at få eksempel nr. 2 på et ord, en betydning, en udtale el. lign., så man begynder at turde tillægge en hidtil enkeltstående oplysning (i dette tilfælde den fra Todbjerg) mere troværdighed.

”Gå til skovs”

Spørgsmål:

J.D. fra Nordals stillede Jysk Ordbog et spørgsmål, som læserne af *Æ Syndasblaj* måske også kender og kan bidrage til at belyse. J.D. husker som barn lige efter 2.verdenskrig at have hørt moderen (født 1905) fortælle om en kvinde, der var gået ”til skovs” (= havde aborteret). Hvorfor dette sære udtryk?

Svar:

Der er jo tale om en såkaldt ”eufemisme”; abort var et ømfindligt emne, som moderen ikke ville tale ligeud om, bl.a. måske fordi J.D. var til stede. I sådanne tilfælde tager vi allesammen tilflugt til overførte el. billedlige udtryk – og her kendte moderen altså udtrykket *at gå til skovs*. Jysk Ordbog har yderligere 3 eksempler på udtrykket (med

varianterne *løbe, køre til skovs*), nemlig fra Grindsted i Sydvestjylland og så 2 steder i det østlige Sønderjylland: Varnæs og Holbøl. Har læserne hørt det også i andre sønderjyske egne?

Og hvad er det så for et billede, der gemmer sig i udtrykket? Hvad har det med abort at gøre at gå til skovs? Her er Jysk Ordbog også lidt på herrens mark. For ganske vist kendes et tilsvarende udtryk på nedertysk: *to Holt jagen* = provokere abort (se Otto Mensing: Sleswig-Holsteinisches Wörterbuch, bd. II, sp. 872), men det gør jo ikke sagen klarere.

Kan det tænkes, at vi i udtrykket gå til skovs skal se en rest af meget gamle forestillinger – nemlig om skoven som et fremmed og farligt stykke natur, langt væk fra ordenen og trygheden i bygden, det beboede og opdyrkede land? I hvert fald finder man ovennævnte sted i Mensings ordbog andre overførte udtryk som *dat ging to Holt* (= det gik i skoven, mislykkedes) og *he hett een to Holt jaagt* (= han har drevet en af sine sanser til skovs, er vanvittig).

Og tilsvarende hedder det jo på dansk, at noget er *helt hen i skoven* (= forkert, forrykt); og på svensk betyder *åt skogen* nogenlunde det samme som dansk ad Pommern til.

Kort sagt: mon ikke billedet *at gå til skovs* er en gammel, efterhånden ikke fuldt gennemskuelig måde at antyde det mislykkede, vanvittige på – fx i sammenhæng med en abort?

Mvh. ”Skautrup”

Forfatteren er redaktør på Jysk Ordbog

Torben Arboe:

Kride* – den jyske form for *kridt

Indledning

Under redaktion af de ordsedler, som var placeret under substantivet *kridt* i Jysk Ordbog, stod det ret hurtigt klart, at den vigtigste form i jysk ikke er *kridt*, men *kride*, idet *kridt* næsten udelukkende optræder i ordforklaringer på rigsmål samt i nyere indlån fra rigsmål til jysk. Men *kride* indgår i så mange interessante sammenhænge, både sprogligt og kulturelt, at det vil være helt oplagt at omtale de vigtigste af dem nærmere her i *Ord & Sag*. Det sproglige aspekt behandles i afsnit 1, dernæst de mere i bred forstand kulturelle aspekter (afsnit 2 og 3).

1. Lydformer og etymologi

Formen *kride* kendes også i rigsdansk; i ODS. anføres under *kridt* således *krid* og *kride* som sideformer med eksempler tilbage til blandt andre Holberg i begyndelsen af 1700-tallet; *krid* betegnes som ”nu kun dialektal” bortset fra sammensætninger som *krid·hvid*, og uden for dialekterne bruges *kride* ”nu kun poetisk eller arkaiserende”, bemærkes det (bd. 11, 1929).

Sammensætningen *krid·hvid* havde jeg allerede redigeret og var der stødt på udtaleformer som *kri·hwi*’ (Midtøstjylland), *krijhwitj* (Vendsyssel) og *kri(j)·ðhwí* (Thy, Mors); tilsvarende former af *kride* optrådte nu under *kridt*. Ud fra materialet kunne der tegnes et udbredelseskort for de vigtigste udtaleformer: *kri*’, *krij*’, *kri·ð*, *kri·r*, *kriə* og (med accent 2) *ʽkriə*; det gengives her i formindsket form, se fig. 1.

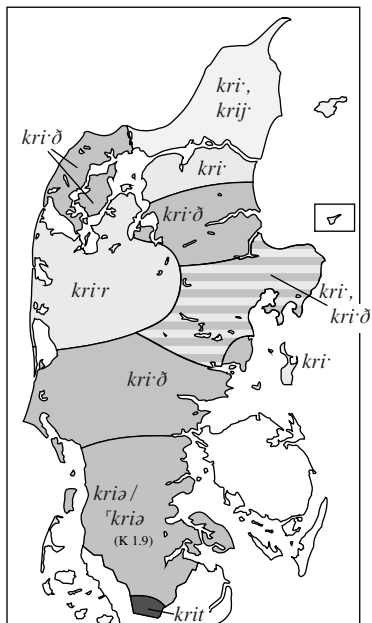

Fig. 1. Udtaleformer af (substantivet) *kride*. Kommer senere som farvekort i artiklen *kride*¹, i Jysk Ordbog, www.jyskordbog.dk.

Fordelingen af udlydende *-ð*, *-j*, *-r* mv. svarer i store træk til Jysk Ordbogs atlaskort K 4.1 bortset fra, at Midtøstjylland dér har udlydende *-j*. Om etymologien for *kridt/kride* kan siges, at *kride* må have sproglig forbindelse til tysk *Kreide*, men kan af lydudviklingsmæssige årsager ikke være et direkte indlån. Ifølge Nielsen (1966):206 er ordene lånt fra middelnedertysk *kri-te* og nederlandsk *kride*, der går tilbage til oldsaksisk og oldhøjtysk *krida*, hvilket har kunnet give formerne *kride* henholdsvis *Kreide*. Ordet *krite* er i middelalderen indlånt i tysk fra latin *creta* (= kridt, hvid lerart), som menes at stamme fra forbindelsen *terra creta* = siet jord (Nielsen (1966):206, Kluge (1995):485), eller *creta* betegner hvid lerjord, egentlig fra Kreta (Feilb.II.295, *Nudansk*.I.768, *Pol.Etym.*376).

Kride er den dominerende form i jysk, men som nævnt også kendt i dansk i øvrigt. Ser man nærmere på udbredelsen i dialekterne, viser det sig, at *kride* er velkendt i fynsk. I Ømålsordbogen er *kride* placeret som sideform under *kridt*, og her anføres *kri:ð* som almindelig i det vestfynske område, der inkluderer nordfynsk vest for Odense fjord; tilsvarende findes ʔ*kri:ð* (med accent 2) på Ærø og Lyø – altså helt de samme former som i sønderjysk, jf. fig. 1. Desuden nævnes enkelte eksempler på *krij:* i det sydfynske område og *kre:ð* i det østfynske, endelig formen *krej* i det sydlige vestfynske område. Ellers er *krit* den dominerende udtale på Fyn så vel som på Sjælland og de øvrige øer, dvs. her er ordet *kridt* det almindelige. Bornholmsk hører dog tilsyneladende med til *kride*-området, jf. formen *kri:ð* hos Espersen (1908):27. Dermed kan tegnes følgende kort over fordelingen af *kride/kridt* som almindeligste form i danske dialekter.

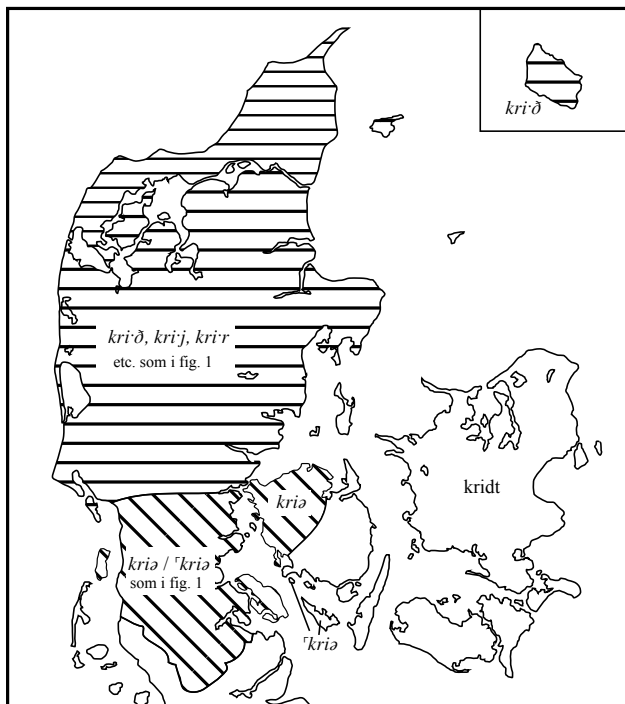

Fig. 2:
Kride / kridt i
danske dialekter.

Herefter vil vi først se på den almindelige brug af *kride* eller kridt til forskellige dagligdags formål, dernæst (i afsnit 3) på brug af *kride* til landbrugsformål, udvinding af *kride* fra undergrunden samt brug af *kride* som byggemateriale mv.

2. Skrivekridt

Kride / kridt har længe været i brug i skolerne, men var tidligere også brugt af handelsfolk og andre til opgørelser af forskellig art, samt af håndværkere til opmålinger, afmærkning mv.

2.1. Til notater, opgørelser mv.

Skole: Et stykke skrivekridt hedder i Vendsyssel *æ støtj krij* (AEsp. VO.), og i Midtvestjylland hed det *æn støk kri-r*: dette var i 1920'erne ”endnu udtalen hos skolebørn; formen kridt synes ikke at kunne trænge ind” i talesproget (Skautrup (1927):91), hvilket kan ses som udtryk for det lokale sprogs standhaftighed over for rigsmålet dengang.

Tilsvarende nogle år senere: *æ dej'n hå fåt æn ný støk kri:ð* = degnen, læreren har fået et nyt stykke kride (Mors 1939, M.P. Ejerslev).

Handel mv.: I 1800-tallet og tidligere blev kridt ofte brugt til at skrive regnskaber eller opgørelser af forskellig art:

I gamle Dage brugte Kjøbmændene ingen Regninger. Naar Varerne var udleveret, skrev Kjøbmanden med *Kri:*, Kridt paa Disken en Opgjørelse. Folk tog den Gang ikke saa meget paa Kredit ... Naar Indkjøbet var betalt, tørrede Kjøbmanden Opgjørelsen ud. Der var ikke megen Bogføring. (Optegnelse ved R.P. Randløv, Tåning sogn, MØJy, omkring 1900).

Fra sådanne handelssituationer stammer formentlig udtrykket, den faste forbindelse: *tage på (æ) kride* = tage på kridt (som ordret egentlig bør gengives: tage på kride(t)), dvs. købe på kredit. I ODS. nævnes, at ”kridt” i den tilsvarende forbindelse i rigsmål ”nu almindeligvis opfattes som omdannelse af Kredit”, hvilket dog ikke kan være tilfældet ved de jyske versioner med *kride* uden udlydende *-t*, som fx *ta o æ Kri:r* (Holmsland, L. Røjkjær), *tæj o æ kri:ð* (Lejrskov, Sydøstjylland, J. Madsen), tilsvarende: *kø:f o æ Kri:r* = købe på kride(t) (Hostrup-Dansk.IV.221). Et kendt fænomen har været, at *naue kø:få å e kri:e å glemme å beta:l* = nogle køber på e kride (kridt, kredit) og glemmer at betale (Haderslev, J.P. Schmidt), stedvis åbenbart så velkendt, at det har givet anledning til en talemåde med et mere eller mindre uhøvisk rim, brugt om en dårlig betaler: *Haj tjbør på Kri: å beta:lør mæ Ski:j* = han køber på kride og betaler med skide (AarbVends.1932.306), dvs. med ingenting. Ifølge Feilb.II.295 er dette et almindeligt udtryk for at ”tage på borg, uden at betale”; i Vestjylland er det også kendt i udvidet form: *do ka skryw: æt i æ skåsten mæ kri:ð o beta:l mæ ski:ð* = du kan skrive det i skorstenen med kride og betale med skide (Feilb.III.316): skorstenen bliver hurtigt helt sort igen og gælden dermed (forhåbentlig) glemt. Dette understreges i en anden variant: *Han skriver det i e Skorsten med sort Krid* (udtalt *Krir*) = i skorstenen med sort kridt (Sundeved, jf. Kok (1870):48,178), et andet udtryk for, at vedkommende ikke vil have gælden husket og ikke vil betale (om sort kridt se afsnit 2.2).

I denne sammenhæng bør også *kride-hus* nævnes. *Kride-hus* er den jyske variant af rigsdansk *kridt-hus*; betydningen er: lille, rør-

formet, todelt etui el. dåse, til kridt, mønter mv. Den ældste optegnelse er fra Midtøstjylland ca. 1700 og vedrører en skippers *kriidhuus af messing* med et ”skillerum inde på midten”; i den ene ende af kridehuset havde han sine mønter, i den anden ”et stykke kridt, for at (han) på stedet kunne gøre sine notater og regnskab” (Lorenzen (1975):41). Fra Sydvestjylland beskrives i slutningen af 1800-tallet et *kriðhus* som en lille blikcylinder med to rum; den havde buet låg i den ene ende og fladt låg i den anden, i det ene rum gemtes kridt, i det andet penge, og et sådant *kriðhus* gik kvinderne med i lommen (Feilb.II.295). Heraf er formentlig opstået talemåden *at være i kridehuset hos nogen*, idet man i kridehuset også opbevarede værdifulde ting som ”*Rariteter, sjældne Mynter (= mønter), Rav etc.*” (Nibe, Himmerland), jf. det tilsvarende udtryk ”at være i kridthuset” i rigsdansk (se ODS.). Man kunne være *bæjje i æ Kriidhuws* (= bedre i kridehuset) end andre hos en bestemt person, fx hos den udkårnes fader: det gjaldt en frier, der havde ”en *groww Hov Pææng*”, dvs. en stor bunke penge (Berntsen (1929):43).

2.2. Til opmåling og afmærkning mv. Som antydning findes der også sort ”kridt”, idet kride/kridt kan bruges om kridt-lignende farvestifter mv.: ”om andre bløde, afsmittende stoffer, der benyttes til skrive- el. tegnebrug” (ODS, *kridt* betydning 2). I det sydvestlige Sønderjylland gives således følgende instruktive opdeling af kridt-typer i denne udvidede betydning:

Degnen skrev på den sorte tavle med ¹við ¹Kri:r (hvid kride), og vi tegnede i tegnebogen (dvs. skrivebogen) med ¹sort ¹Kri:r (sort kride), og fårene og lammene mærkede vi med ¹rø ¹Kri:r (rød kride). (Hostrup-Dansk.II.2:126).

Også i andre sammenhænge brugtes hvidt og farvet kridt; fx var et helt klage- og trusselsbrev ikke skrevet med blæk, men *molet aap mæ rø Krih* = malet op med rød kride (Midtøstjylland, Thomaskjær (1877):6). Ved kjolesyning aftegnede man faconen med ¹við ¹kri:r o ¹mørk ¹tøj å ¹blå ¹kri:r o ¹lyás ¹tøj = med hvid kride på mørkt tøj og blå kride på lyst tøj (°Vodder, Sønderjylland). Et andet sted lyder det: skrædderen målte op med *æ All* (= alenen, dvs. stokken, der

var en alen (ca. 63 cm) lang) og tegnede med *æ Kriid* (= kridtet), ”på det mørke vadmél blev *æ Streger jo hwiid*” (Kragelund & Holbak (1950):94): stregerne blev hvide, dvs. der blev brugt hvidt kridt. Også om dårlige skræddere, der tager upræcist mål, har man en rimet talemåde af den grovere slags: *èn skræjð ujæn kri· ær itj bøjð va:ð en ð ðwæbeski* = en skrædder uden kride / er ikke bedre værd end at overbeskide (Søvind, Midtøstjylland, Feilb.II.766); rimet kride/skide har åbenbart været meget nemt at ty til. Samme talemåde bruges i øvrigt om bødkere, der tager dårligt mål: *æn 'bø'qð uðæn 'kri·ð* = en bødker uden kride (etc.) (°Bjerre, Sydøstjylland), jf. også artiklen *bødker* i Jysk Ordbog. Andre håndværkere bruger kride/kridt til markering af mål forud for bearbejdning af træ mv.; man kunne fx bruge en *kride·snor*, dvs. en snor med kridt eller kalk på, til afmærkning: når man ”slog en Streg paa en Bjælke med en *Kri·snå'r*, saa kunne man hugge Bjælken lige saa glat” med en økse (Hardsyssel, HPHansen.GF.II.59).

Kride kan også optræde som verbum, især i den faste forbindelse *kride af* = aftegne, afmærke, fx: *a ska ha æt kriræt 'a'* = jeg skal have det kridet af, afmærket med kridt på stof (°Fanø). Ordet kan desuden have en afledning med *-eret*, nemlig adjektivet *krideret* = besmurt eller overdrysset med kridt, kalk, fx: *æ strek æ kriræt* = strikken er krideret, dvs. der er kridt på snoren (°Løgumkloster), her i et redskab kaldet ”stregmål” med en *kridesnor* som ovenfor omtalt.

2.3. Til andre opgørelser mv. Hvidt skrivekridt blev også brugt ved opgørelser fx i kortspil: *de skrev jo Beterne med Kridt paa Bordet* (Gejlager (1946):109). Der ses i denne sammenhæng kun et indirekte eksempel med formen *kride*, nemlig vedr. regnskab i kortspillet bræg, scherwenzel: *de 'tæjnat æt 'træ' mæ 'kri·ð po 'bo'ræt, di 'fæk æn kuk* (= de tegnede et træ med kride på bordet, de fik en kuk), *dvs. en Snølle* (°Gosmer, Midtøstjylland). Alligevel stammer udtrykket *væ li· po kri·* (= være lige på kride) formentlig fra denne el.lign. situationer, idet det forklares som at ”stå på samme trin, have lige mange øjne i kortspil el. lign.” (Søvind, Midtøstjylland, Feilb.II.295), hvor ”øje” dog vedrører den fastsatte værdi af et kort (jf. Feilb.III.1169). ”Vi to er *li·q å kri·ð*” betyder dermed også ”vi to skylder ikke hinanden noget”, ”vi er kvit” (°Gosmer, Midtøstjylland). Enkelte gange brugte man også kride til at skrive eller tegne på en bjælke i stedet for et bord, især når man

tog vejrvarsler: far tegnede *töl' trind· Krind·s mæ Kri· o·n Bjælk' i æ Såw·kammer Yw·ldå* = tolv trinde krinse (dvs. cirkler) med kridt på en bjælke i sovekammeret juledag; deri markerede han så eventuel regn eller sne i dagens løb og tog deraf varsel om vejret i det næste års 12 måneder (Bording sogn, Hardsyssel, jf. Hansen (1939):122). Andre steder end bord og bjælke kunne også komme på tale, jf.: *En kund ha behov å skryv et mæ kriær å di rø"k* = man kunne have behov at skrive det med kride på din ryg, kunne man sige til en glemsom person (Gram sogn, Sønderjylland).

2.4. Anden brug. Blicher omtaler i *E Bindstouw* (1842):32 en skuespiller, der i en forestilling i København havde *smur sæ øwr mæ Krihd* (= smurt sig over med kride/kridt), men senere havde fået *aal e Krihd tarred a sæ* (= alt kridet/kridtet tørret af sig); her må der nok være tale om pulveriseret kridt. Kride i pulverform kunne også bruges som pudsemiddel: *vi 'pusæt 'ål' æ 'mæsəŋ₁tøj i 'a·sk å æ 'søł₁tøj i 'må:l 'kri·ə* = vi pudsede alt messingtøjet i aske og alt sølvtøjet i malet kride, dvs. pulveriseret kridt (°Vodder, Sønderjylland); tilsvarende brugtes kridt til pudsning af tinfade mv. (Ussing (1917):53). Kride fandt desuden anvendelse som en slags medikament, jf.: ”Som middel mod halsbrand spiser man kridt ... *krij*.” (AEsp.Læsø.I.114, 166), samt: ”sur Mave med Opstød lindredes med vanddrevne Kridt” (AarbRanders.1946.67), formentlig om kridtpulver opblandet i vand. Et husråd lød, at man kunne knuse en gammel, kasseret *kride·pibe* til fint pulver, blande det i sødmælk og tage det som middel mod svindsot (Hardsyssel, Krist.DS.IV.602). Pulveriseret kridt kunne også bruges til at ”søde” en sidste, stærk kaffepunch med i et drikkelag: ”Men det var en stram jen o fo nie”, dvs. en stram én at få ned (Gejlager (1946):109).

2.5. Adjektivet *kride·hvid*. Til sidst i denne afdeling må nævnes sammensætningen *kride·hvid*, som er den jyske hovedform af *krid·hvid*, jf. fx: Hun var *'kri·r₁hwí i hiŋær an·seqt* = kridehvid i ansigtet (°Vroue, Fjends herred). Forstærkende kan også bruges afledninger med *-ende* og *-endes*, fx: *hans Øerer wa kriende hwi·* = hans ører var kridende hvide, om postbudet en meget kold vinterdag (Mols), henholdsvis: han kommer springende ind *lige så kridendes hvid i ansigtet*, om person ved et spøgeri (Salling, Krist.DS.VI.2.233).

3. Kridt i undergrunden

I store dele af Jylland, især Nord- og Vestjylland, omtales *kride* især i betydningen ’kalk, jordbrugskalk’, idet man her anvendte undergrundens forekomster af kridt, kalk og mergel, til jordforbedring af markerne. Disse forekomster lå nogle steder meget tæt på jordoverfladen.¹

3.1. Brug i landbruget som jordforbedring

Ordet ”kridt” optræder i denne sammenhæng ofte som næsten synonymt med ”kalk”, og ”mergel” betegner kalk eller kridt med et vist indhold af ler. *Kride* blev i løbet af 1800-tallet stærkt afgørende for agerdyrkningen og dermed landmændenes økonomi: jorden skulle have tilført kridt mv. for at kunne yde tilstrækkeligt med korn og andre afgrøder til husdyrholdet, som der blev behov for at udvide især i sidste halvdel af 1800-tallet. Optegnelser fra århundredets første år afspejler problemer med brugen af kride:

Eerslev Kridegrube var vel endeel Aar tilforn opdaget, men den blev ikke synderlig afbenyttet, især til Indmarksjorder, før man lærte, at det kun er ved Misbrug af Kridemergelen, at Ordsproget bliver anvendeligt, *Kride gjør en riig Fader, men en fattig Søn.* (Schade (1811):29).

Man har åbenbart tidligere erfaringer med at bruge kride til jordforbedring: det giver godt udbytte for den ene generation (rig fader), men bevirker hurtigt forbrug af næringsstoffer i jorden, så næste generation kun får lille udbytte (fattig søn). Dette stadium har man altså passeret og kan nu betragte det som ”misbrug” af kridtet og mergelen. En modforholdsregel fremgår af en anden talemåde fra datiden:

¹ Kridttiden som geologisk periode er fastlagt til tidsrummet fra ca. 144 til ca. 65 millioner år før nu, og kridtlagene i den danske undergrund er aflejret på bunden af Kridthavet især i den sidste del af perioden, for 70-65 millioner år siden, men også i den følgende periode i begyndelsen af Tertiærtiden, i det såkaldte Danien (tidligere kaldt ”danskekalk”) for 65-60 millioner år siden. Jf. afsnittene ”Sen Kridt” m.fl. i Gunnar Larsen (red.): *Geologien*. (2006):165-190, desuden Palle Gravesen & Sten Lennart Jakobsen: *Skrivekridtets fossiler*. (2012):8-25 med et kort s.18 over udbredelsen af lagene i ”Øvre Kridt” i Nordjylland samt Stevns og Møns klinger mv.

E Kriid ka eet skaa-e e Jour, nær vi foføller mæ Maag = Kriden kan ikke skade Jorden, naar vi lader Møg følge med – siger Bonden. (Schade (1807):55).²

Man kunne altså modvirke kalkens, kridtets uheldige virkning ved at køre staldgødning ud på jorden senere. Andetsteds havde man afhjulpet skadevirkninger af sandflugt med brug af kride: ”Så lavede de kridegrave og brugte kridet til at føre på heden norden for, og da kom de til at avle noget der” (Hillerslev herred, Thy-N, Krist.JyA.T.27). I 1900-tallet er det blevet brugt på en anden type ufrugtbart område: *kri:ð æ gu’ə å kjør ’úð i æ kja:r* (= kride er godt at køre ud i kæret), idet det kan dæmpe lyngen dér, så der kan gro græs i stedet (°Ræhr), men også i almindelighed: *de krij:ð ka wi jò’t òm’wæ:r* = (det) kride kan vi jo ikke undvære (til gødskning) (Lund (1932):191). Det gjaldt endvidere, at *jo ’me:r ’kri:r de ’vor i ’mæ:r’qəl* (= jo mere kride der var i mergelen), jo bedre var det (°Vodder, Sønderjylland).

Ordet indgik i flere dagligdags faste forbindelser: *ky ’krij:ð* = køre kridt ”til Gødskning af Marken” (Skyum (1948):61), på linje med *køre ’hø*, *køre ’korn* (ind, hjem). Man havde rummålene: *æn las krij:ð* = et læs kride, henholdsvis *æn faw’n krij:ð* = en favn kride (et mål på ca. 1 x 1,88 x 1,88 m³ = ca. 3,5 m³), begge jf. Skyum (1948):190. Videre: (vi skal) *hen aa spree krid i daae* = hen at sprede kride i dag (Hillerslev herred, Thy-N) på linje med ”sprede møg” (på marken). Tidligere kunne man på egnen syd for Skive sige: *vi ska ha æ hiə gin kri:r* = vi skal have heden (dvs. hede-delen af gårdens jord) givet kridt (°Vroue, Fjends, Midtvestjylland).

Også i denne sammenhæng optræder *kride* som verbum, her med betydningen ”give jorden kalk, mergel”, fx fra Mors: *æ jow’r ska krij:ðas* = jorden skal krides, ”forsynes med et Lag Kridt” (Skyum (1948):60), og fra Thy: han har lige *kri:ðəð hans mark* = kridet sin mark, givet sin mark kalk (°Torsted).

² I en anden optegnelse af samme talemåde skriver Schade ikke *Kriid*, men en form *Krie* uden *-d*.

3.2. Udvinning i kridegrave mv.

Den af Schade ovenfor nævnte Erslev kridegrube blev i 1900-tallet stærkt udvidet og udnyttet i industriel målestok under navnet Stenholdt Kridtgrav (egentlig: kride-).

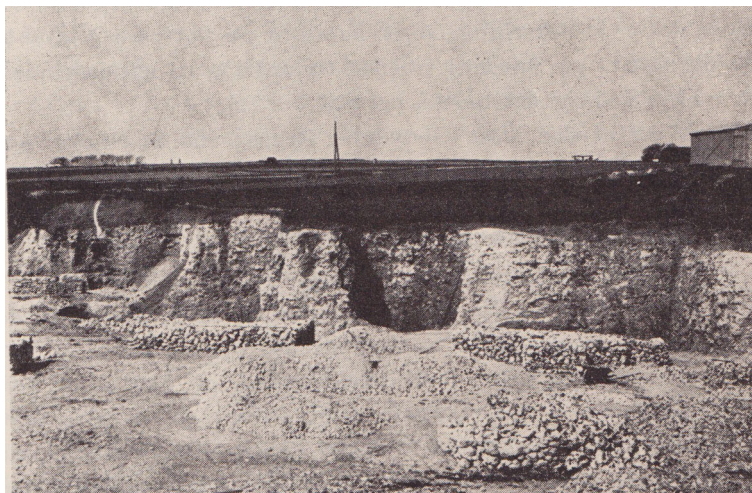

Fig. 3. *stjæn^hålt krij^ðgraw* = Stenholdt Kridtgrav (i Erslev)³ ... [der ses bl.a.] hvide Dynger af *krij^ð* = Kridt (Gødningskalk) ... I Kridtvæggen ses to Steder *æn kjæl[·]* = en Kilde (Brønd). [Foto og tekst (undtagen note): Skyum (1948):61].

Fotoet kan desværre ikke gøres skarpere. Mht. bemærkningen om to brønde i kridtvæggen må tilføjes, at brønde nogle steder på egnen gik helt eller delvis ned i kridtformationen: *æn kjæl[·] stå^(r)* i *æn krij^ð* = ”Brønden står i Kridtet, uden at være muret op” (Skyum (1948):61).⁴ Det ses, at billedteksten oversætter *kjæl[·]* ved ’brønd’, se *kilde 2* i Jysk Ordbog. I forbindelse med denne kridegrav var der indrettet en såkaldt *kride-bane*, dvs. en smalsporet jernbane til transport i tipvogne af kridt ud til nogle brugssteder. Formen *stjæn^hålt krij^ðbaⁿ* findes

³ Nu nedlagt; betegnes oftest som Erslev Kalkgrav, bl.a. i *Geologisk set: Det nordlige Jylland* (1997): 132-135.

⁴ Det kan også siges med substantivet *kride* uden artikel: *æn kjæl[·] stå^(r)* i *krij^ð* = ”Brønden står i Kridt (uden at den er muret)”, jf. samme kilde s. 28.

hos Skyum (1948):60, ellers skrives der *kridtbane*, fx i forbindelse med omtale af anlægsplaner i 1916. *Kride-grav* kunne (ligesom rigsdansk *kridt-grav*) også betegne en kalkgrav eller et kalkbrud, afhængig af undergrunden; ordet har været velkendt især i Nord- og Vestjylland, jf. ”Kridegravene i Vejrum Sogn afbenyttes nu lidet eller intet, fordi Kalken fra Hjerm er bedre” (Hald (1833):271).

3.3. Brug som byggemateriale, vejmateriale og til brugsgenstande.

I Nordthy øst for Thisted er der *lånjt te kridt*, dvs. langt (ned) til kride (Sennels, Hillerslev herred); men nogle kilometer østligere, fra Bulbjerg over Thorup kløv til Klim bjerg i Hanherred, havde man derimod kridt eller kalk i form af *limsten*, kalksten, næsten op til jordoverfladen: her havde man fra gammel tid kalkbrud, hvor man savede store blokke ud, som blev anvendt til mure mv. i bygninger (Rolighed (1953):83ff.), jf. ”Kridtsten til Ydervæggene” (Hillerslev herred, Zangenberg (1925):81). *Kride-sten* betegnede også hård kalk, kalksten i undergrunden, på Mors brugt til gærder omkring marker (jf. Schade (1811):114); hertil sammensætningen *kridestens-bund*: en gårds mark ligger ”på Kridstensbund” (Himmerland, år 1735).

Lidt øst for Klim havde man heller *’ejk lánjt te kridt* = ikke langt (ned) til kridt, så træer mv. groede rigtig fint i jordbunden dér (°Haverslev, Øster Hanherred). *Vi kørte korn hjem ... ude fra ”leret” eller ”kriie”* (= kridet), sagde man i Øland sogn (HanHBog.2010:179); *kride* er her blevet navn på en mark med kridt i overfladen. Kalk eller kride kunne også brændes til brug som bygningskalk; fx hedder det om et kalkbrud i Hjerm i det nordlige Hardsyssel: ”Kalkstenen, eller Kriden, som den af menig Mand kaldes, hvoraf brændes meget god Kalk, sælges meest til andre Egne” (Hald (1833):271). Her er *Kriden* formentlig en omskrivning af *æ kride* el.lign. i vestjysk dialekt.

Mere specielt blev kride anvendt i vejbelægning: den del af limstenen, der var ”ubrugelig til savning, anvendes i dag som vejmateriale” (Rolighed (1953):86); man havde altså *kried po æ vej* = kride på vejene. Men ”når det så regnede, var det et frygteligt svineri med det her kride”, og som det meget levende beskrives vedr. cykling: ”hvis bagskærmen manglede (eller kun var halv), blev man *stret te hiel ovvenuke over æ hue mæ kried*” = strittet til (dvs. overstænket) helt ovenud over hovedet med kride (idet *stritte* her betyder ’stænke’; Klitmøller, Thy-NV).

Undergrundens kridt kunne også forarbejdes til brugsgenstande, især *kride-piber* = kridtpiber, en pibetype, som var meget almindelig i 1800-tallet; fabrikation heraf i Nørresundby fra 1773 (jf. JySaml.:349). Mange havde dengang kun kridtpiber; nogle steder hørte ellers en ”sølvbeslaaet Merskumspibe” med til mænds stadsdragt omkring 1860 (Gejlager (1946):72). Ikke kun mænd, men også nogle kvinder brugte kridtpiber, jf.: hun ”brugte saa meget at røge Tobak ... sendte aldrig Bud efter mindre end et Gros (= 144 stk.) Piber ad Gangen ... den Gang brugte de jo *Kridpiber*” (Hardsyssel, Krist.JyF.III.40). Disse piber knækkede meget let, og stumper heraf fandtes overalt, fx i markjord: ”førhen havde de brugt *Kriedpiffe*, man kan snart ikke pløje en fure uden at finde *Piefhoie* (= pibehoveder) og sådan noget” (Slogs herred, Sønderjylland).

Her må også nævnes nordjysk *kride-æg*, der betegner et ”falskt æg”, udskåret i kridt, anbragt i hønserede for at få høns til at lægge (flere) æg (°Ræhr, °Haverslev); det har dermed samme funktion som de såkaldte ”glas-æg”.

Som det er fremgået, har *kride* spillet en vigtig rolle på mange punkter i det daglige liv og arbejde, i hverdagskulturen på landet fra det 18. og helt ind i det 20. århundrede.

Litteratur

° foran et stednavn betegner en af Jysk Ordbogs punktoptegnelser.

AEsp.Læsø. = Arne Espegaard: *Liv og sprog på svundne tiders Læsø*. I-II. (1980). Esbjerg.

AEsp.VO. = Arne Espegaard: *Vendsysselsk ordbog*. 1-4. (1972-74). Hjørring. Berntsen, Anton (1929): *Fjale Andes*. København.

Blicher, St. St. (1842): *E Bindstouw*. Randers.

Espersen, J.C.S. (1908): *Bornholmsk Ordbog*. Fotografisk optryk. 1975. København.

Feilb. = H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål*. I-IV. (1886-1914). København.

Gejlager, A.J. (1946): *Nord for Horsens Fjord*. København.

Hald, J.C. (1833): *Ringkjøbing Amt*. København.

- HanHBog. = *Han Herred Bogen*. Den lokalhistoriske årbog for Øster og Vester Hanherred. (1996ff.). Fjerritslev.
- HPHansen.GF. = H.P. Hansen: *De gamle fortalte*. I-III (1939-50). København.
- Hostrup-Dansk. = Ottsen, M.B.: *Hostrup-Dansk*. II.1-5. Udg. af Ella Jensen og Magda Nyberg. (1963-69). København.
- Højensgård, I.C. (1987): *Saltum-dialektens bøjningssystemer*. Århus.
- JySaml. = *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi*. 4. Række. I. Bind. (1911-14). København.
- Kluge. = (Friedrich) Kluge: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 23. Aufl. (1995). Berlin / New York.
- Kok, Johannes (1870): *Danske Ordsprog og Talemaader fra Sønderjylland*. København.
- Kragelund, T. Tobiassen og Niels Holbak (1950): *Potter og Kar*. Esbjerg.
- Krist.DS. = Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn*. I-VI.2. (1893-1901). Århus.
- Krist.JyA.T. = Evald Tang Kristensen: *Jysk Almueliv*. Tillægsbind. I. (1900). Århus.
- Krist.JyF. = Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*. I-XIII. (1871-97). København.
- Lorenzen, Erna (1975): *Folks tøj i og omkring Århus ca. 1675 - ca. 1850*. Aarhus.
- Lund, Jens (1932): *Morsingmålets Lyd- og Formlære*. Aarhus.
- Nielsen, Niels Åge (1966): *Dansk etymologisk ordbog*. København.
- Nudansk. = *Politikens Nudansk med etymologi*. 1-2. (1999). København.
- ODS. = *Ordbog over det Danske Sprog*. 1-28. (1918-1956). København.
- Pol.Etym. = *Politikens Etymologisk ordbog*. (2000). København.
- Schade, Caspar (1807): *Bidrag til et jydsk idioticon*. Udg. af Bent Søndergaard. 1968. Aarhus.
- Schade, C. (1811): *Beskrivelse over Øen Mors*. Aalborg. Fotografisk optryk. 1983. Odense.
- Skyum, A.C. (1948): *Morsingmålets Ordforråd*. I. Aarhus.
- Skautrup, Peter (1927): *Et Hardsysselmål*. 1. København.
- Thomaskjær, C. Sørensen (1877): *Aapstuget Lønninge*. Silkeborg.
- Ussing, Henrik (1917): *Minder fra Erritsø*. København.
- Zangerberg, H. (1925): *Byggeskikken i de gamle Bønderbygninger i Thy*. *Historiske Aarbøger for Thisted Amt*. København.
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*. 1ff. (1992ff.).
- AarbRanders. = *Fra Randers Amt*. Historisk Aarvog (1907ff.). Randers.
- AarbVends. = *Vendsysselske Aarbøger*. Udg. af Historisk Samfund for Hjørring Amt. (1915ff.). Hjørring.

*Torsten Balle var meddeler til Jysk Ordbog 1954-1979.
Viggo Sørensen er redaktør på Jysk Ordbog.*

**JYSK ORDBOGS
SPØRGELISTE U**

1. Hvad kaldte man den hest, der gik til højre i spandet set fra kuskens plads i vognen?
(den fjermer, fræhånds, fræhånd, fra æ hånd)
2. Hvad kaldte man den hest, der gik til venstre i spandet?
(tilhånds ... nærmer, nærhånd, nærhånds eller: hesten, der går nær)
- 2a. Drejede det sig om plovheste, brugte man da andre betegnelser end de under 1 og 2 nævnte? (... furhest, landhest, landøg el.lign.)

Figur 1. Starten på Jysk Ordbogs spørgeliste U.

Torsten Balle og Viggo Sørensen:

Nærmer og fjermer

– et par gamle retningsbetegnelser og deres forhold til højre/
venstre

I foråret 1959 udsendte Jysk Ordbog sin spørgeliste U, startende med de to spørgsmål, som ses i figur 1. En af ordbogens bedste meddelere gennem tiderne, lektor **Torsten Balle** (fra Torsted, Thy; 1900-1979) besvarede som sædvanlig hurtigt spørgelisten, men kom snart efter i tvivl mht. spm. 1-2. Så 19. marts 1959 skrev han følgende brev til sin faste kontakt på Jysk Ordbog, lektor (siden professor) Niels Åge Nielsen¹:

Kære Niels Åge

Aldrig så snart havde jeg sendt det sidste brev til dig [med bl.a. besvarelse af spl. U], før jeg var sikker på, at det var rivegalt, hvad jeg havde skrevet om *tilhånds* og *frahånds*. Men da vi skulle have mange fremmede i anledning af konfirmationen, opsatte jeg at skrive, til jeg havde drøftet heste og forspand med dem.

Jeg fik så en snes gamle mænd samlet og spurgte: ”Når man nu sidder på en vogn og kører hestene, er det så hesten til højre, der er tilhånds, eller er det hesten til venstre”. Den første sagde straks, at det var den til højre, den næste, at det var den til venstre. Hvorefter de andre delte sig i to partier. Den første blev ivrig og sagde: ”Det *er* nu den til højre” – og slog ud med *venstre* hånd! A-ha. Mon man ikke var helt sikker i betegnelserne venstre og højre?

Så spurgte jeg: ”Når man nu går ved siden af vognen og kører [altså som gående kusk styrer hestene], er det så hesten ved kusken eller den anden, der er tilhånds?” Og nu var der ingen vaklen. ”Den tilhånds er den, der går ved kusken. Altså *til højre* for kusken”, sagde én. Og det er jo for så vidt rigtigt. Den *frahånds* er blot [endnu] længere til højre. ... [se figur 2]

”Men”, sagde jeg, ”når man så sætter sig op i vognen og kører, hvad for én er så tilhånds, den lige ud for kusken eller den anden?” Igen lidt forvirring. Man havde åbenbart på fornemmelsen, at den hest, der var nærmest kusken, skulle være den tilhånds. (NB. Kusken sidder her i højre side af agestolen, når der er to heste for.) Men det var jo ulogisk, at hestene skulle skifte betegnelse, når man satte sig op. Enden på det blev så, at man blev enige om, at det nu måtte være den fjerneste hest, altså igen hesten [længst] til venstre, der var tilhånds. [se figur 3]

Det, der forvirrede begreberne både hos mændene og mig, var altså sikkert, at kusken sidder til højre, *nærmest* den *fjermer* [hest]. Det var ganske sjovt, at mændene først skulle ned at gå ved siden af vognen, før de var sikre i betegnelserne.

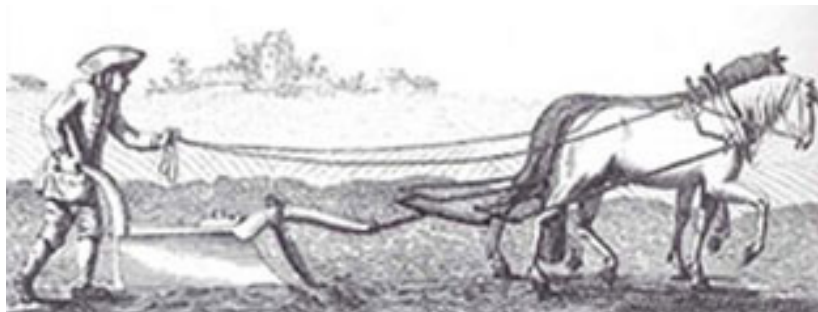
For resten sagde de, at endnu ældre folk sagde: den hest, der går ad hånden (*aj' ə hã:n*) om den tilhånds. Og nogle gamle fortalte, at i ældre

tid gik man sjældent ved siden af vognen. Når man kørte møg, levnede man så megen plads i vognen under læsningen, at der blev plads til et bræt, hvorpå kusken kunne sidde. ...

De venligste hilsner fra os alle,
Torsten

Fra **Jysk Ordbogs redaktion** kan vi supplere med følgende oplysninger, der bidrager til forståelsen af betegnelserne *nærmer* og *fjermer* og deres brug:

De sære komparativformer på *-mer* (i stedet for det sædvanlige *-ere*) kan følges tilbage til oldislandsk (hvor man kan finde nogle få andre paralleller²). Det er et eksempel på ”dobbeltkonfekt”, idet ordet *mere* er sat til former, der i forvejen var komparativ: *firr + meir, nær + meir*. Disse komparativer på *-mer* overlever i ældre dansk (og svensk), vistnok først i adverbial brug (*gå fjermer*), men snart også i adjektivisk brug (*den fjermer*). *Nærmer* er endda fulgt med ind i dansk rigssprog (om end tilpasset den almindelige komparativendelse: *nærmere*), *fjermer* derimod ikke; det blev afløst af *fjernere* (med et *-n-*, som oprindeligt stammer fra nedertysk). I vore dialekter overlevede *fjermer* imidlertid (i den *e*-løse form), overalt dog kun brugt netop om hestene i et forspand.

Figur 2. Bonde, som (i slutn. af 1700-tallet) pløjer med en gammeldags plov. Det var vanskeligt at holde ploven i en stabil position. Bedst lod det sig gøre, hvis plovkarlen (som vist) gik til venstre for styrestangen og støttede den med sin stærke højrehånd. Tømmen, hvormed han gav forspandet signal til ændring i retning eller hastighed, holdt han så i venstre hånd. (Fra *historie.syd-fyn.dk*).

Og nu til brugen. Trods den akavede form, spørgsmålene har fået i spørgelisten, er de mange meddelere så godt som 100% enige i deres besvarelser: Det er den højre hest i forspandet, som kaldes *fjermer* (eller med synonymer: *fjermhåndet*, *frahånd(s)*), og som nogle steder kan siges (adv.) at *gå fra æ hånd* el. *gå fir*. Den venstre kaldes *nærmer*, *nærhåndet*, *til-* el. *adhånd(s)*, og den *går til/ad æ hånd*. Jf. de pågældende artikler i Jysk Ordbog.

Hvad der i starten snød Torsten Balle (og hans konfirmationsgæster), er at alle disse betegnelser for hestenes placering fra starten har været knyttet til situationen, hvor kusken går ved siden af hestene (som er forspændt en gammeldags plov el. lign.). Med mindre kusken er stærkt venstrehåndet, falder det naturligt, at han går skråt til venstre bag forspandet; så har han bedst hold på ploven med sin stærke højrehånd, mens han holder tømme i venstre.³ Set fra denne position er der ingen tvivl om, hvilken hest der går nær hhv. fjernt (og dermed er den naturlige bærer af en af de ovennævnte betegnelser). Og det passer umådelig godt sammen med de ordrer, kusken råber frem til hestene, når han vil have dem til at dreje til venstre (i hans retning): *hid!*, *her!*, *herhid!*, *kom!* etc. (som vi i øvrigt spurgte om i spørgsmål 4 på samme spørgeliste).

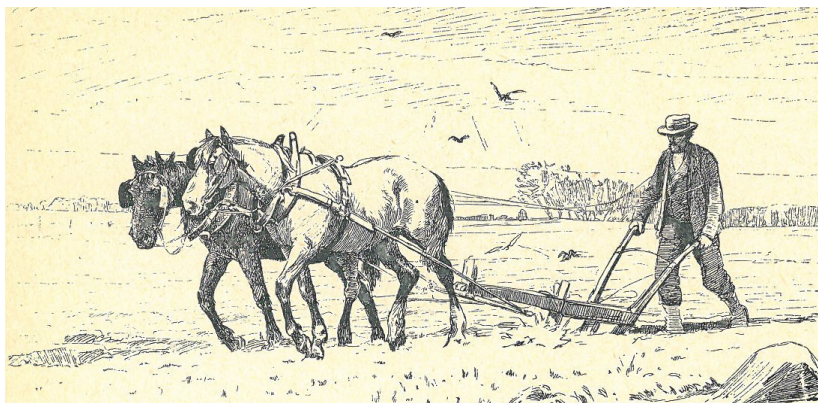
Når en kusk kommer op at sidde på bukken i en vogn (nu til højre bag forspandet, jf. figur 3), bliver betegnelserne *nærmer*, *fjermer* osv.

Figur 3. Kusk og ledsager siddende på bukken af en arbejdsvogn. Som det ses, sidder kusken til højre på bukken med tømmerne i sine hænder. (Fra *denstorekrig1914-18.dk*).

direkte misvisende (som Torsten Balle understregede i afsnit 5 af sit brev). Ganske som hvis en nutidig sømand gik i land, satte sig ind bag rettet af sin danske bil (til venstre på forsædet) og i denne position fastholdt den maritime glose *styrbord* (= til højre i sejlretningen).

I begge situationer bliver retningsbetegnelser misvisende. Men vel at mærke kun, hvis man undrer sig over dem og forlanger at forstå dem, dvs. se en fornuftig relation mellem genkendelige komponenter i ordene (*nær*, *styre*) og så den brug af disse komponenter, man er vant til i sin hverdag. Den sprogbruger, der bare tager ordene for givne og fortsætter med at bruge dem som vanligt, havner ikke i nogen forståelseskonflikt – i hvert fald ikke før en samtalepartner problematiserer sprogbbruken.

Figur 4. Pløjning (i slutn. af 1800-tallet) med en moderne plov, som (blandt mange andre forbedringer) har to styrestænger. Plovkarlen går her mellem stængerne med en hånd på hver stang og med tømme lagt over skuldrene. Ingen af forspandets heste er længere *nærmer* eller *fjermer* end den anden. (Gunnar Knudsen: *Dansk bondeliv i forrige århundrede*, s. 86).

Betegnelserne *nærmer*, *fjermer* mv. blev utvivlsomt også uforståelige for plovkarle, da man (i løbet af 1800-tallet) anskaffede moderne svingplove og dermed kom til at gå midt bag forspandet (jf. figur 4). Men dels kom betegnelserne ikke i så direkte konflikt med retningsfornemmelsen, som de gør for en kusk på bukken, dels har hovedparten af plovkarle næppe forlangt at forstå de traditionelle betegnelser.

Ved Torsten Balles konfirmationsfest løb diskussionen af sporet, fordi han først forelagde sine gæster glosen *tilhånds* ud fra kuskens synsvinkel, hvor betegnelsen logisk set er blevet misvisende. Halvdelen af de gamle mænd var formentlig velkendte med betegnelsen *tilhånds* og oversatte spontant ordet til rigssprogets *venstre*, mens den anden halvdel var mindre kendt med betegnelsen og ville slutte sig (etymologisk) til betydningen (*højre*) på grundlag af komponenternes betydning (*til, hånd*) og situationen (placeret som kusk til højre på bukken). Det er nok samme erkendelse, Torsten Balle endte med, for i hans store seddelsamling om dialekten i Torsted (reelt en utrykt ordbog over tybområdet⁴) skriver han om *tilhånds*: *den 'tehånjs = den hest, der går nærmest ham, der (gående ved siden af) kører vognen* – og han tilføjer en parallel brugssituation: *den 'tehånjs hæjst ... når man trækker med et par heste* (hvor det jo også falder naturligt at gå til venstre for dem).

Der kan ske de mærkeligste ting, når sprogbrugerne begynder at undre sig over nedarvede ord og gerne vil se en fornuft i dem. Ikke sjældent fører det til (såkaldt folkeetymologiske) omtolkninger af deres betydning, så de i ekstreme tilfælde kan ende med at betyde det stik modsatte! Sådan som det i nutidsdansk er gået de såkaldte ”pendulord”⁵: at *forfordele* er ikke længere en uret, man begår over for en anden, men en gunst, man yder velkommende – fordi den nutidige sprogbruger blandt ordets komponenter mener at genkende ordet en *fordel*.

Noter:

- ¹ Her forsynet med redaktionelle forklaringer og henvisninger i kantet parentes.
- ² Ragnvald Iversen: *Norrøn grammatik* (5. udg., 1955), 108.
- ³ Sådan pløjede man de fleste steder frem til ca. 1850. Jf. *danmarkshistorien. dk/hjulplov*
- ⁴ Torben Arboe, Ingeborg Christensen og Kirsten Lyshøj er her på centret gået i gang med at indtaste Torsten Balles ordbog i en database. Det er tanken – i samarbejde med Foreningen for Thybomål – at basen på sigt skal publiceres som en elektronisk ordbog over thybområdet.
- ⁵ Lars Brink: Modsatte betydningsvarianter. *Mål & Mæle* 3. XXIII (2000), 14ff.

Kirsten Lyshøj:

Fra arkiverne

Vores manuskriptsamling rummer mange skatte, det er et utroligt spændende sted at fordybe sig i. Jeg faldt for nylig over dette digt (se næste side) af Erling Kristensen, der var trykt i Brønderslev Socialdemokrat den 30. marts 1927. Digtet viser tydeligt – og humoristisk – den standsforskel, der var på bønder før i tiden. Hvis man skulle komme sammen med naboen, var det vigtigt, at hartkornet var nogenlunde lige stort!

Selve ordet hartkorn betyder ”hårdt korn”, det var de vigtige kornsorter rug eller byg, som man brugte til brød eller grød, i modsætning til havre, som var ”blødt” korn, andenklassens korn. Betegnelsen havrejord blev nedsættende brugt om knap så god jord.

Hartkorn var betegnelse for værdien af landbrugsjord, ejendommens ydeevne og grundlaget for påligning af skat. Allerede i 1600-tallet havde man opmålt og takseret al landbrugsjord i Danmark, men i 1844 kom en ny ”matrikul”, hvor den bedste landbrugsjord blev sat til takst 24. Her svarede 1 tønne hartkorn til 72.000 kvadratalen eller ca. 5,1 tdr. land. Ringere jorder og græsningsarealer var naturligvis i lavere takster, i den laveste (fx hedejord) kom der til at gå næsten 3.000 tdr. land på en td. hartkorn!

Forfatteren Erling Kristensen (1893-1961) er vokset op i Vendsyssel og har skrevet flere bøger bl.a. om den private ejendomsret, ”der forgifter et menneskes sind”, og om provinsbyens fordomme, hvor nabo lurer på nabo, ”for at ingen skal vove at rage op”, hvad digtet *Standsforskel* så fint illustrerer (Dansk Biografisk Leksikon).

Stajsfåskjæl

De er mæ så tjesomt dernier ved tjaren,
de er derfor A kommer å besøger dæ Maren
Der er jen, me hvem vi mier ka kom sammel
di flest er for svæer, å resten no skrammel.
Te Jeps har di intj mier end jen sølle kow,
de er intj noe for os, – vi hår jo tow.
A se`r æ skam også tit nok te Mads:
ska mæ omgos folk, skal djær hotkun paes.

Vi pler å kom sammel me Justes å Klemmen,
men Just hår jo fåt en kow frå hans hjemmen.
De er intj for å sej no untj om hans kuen,
men seen hår hun helst vild vat mæ foruen.
A hår tentj, A vil prøv å be he herej,
men hun kommer ski intj, for no hår di trej.
For de er no allyvl som A se`r æ te Mads:
ska mæ omgos folk, ska djær hotkun paes.

Seen Kræn Klemmen bløv tjyri mæ skimlen,
sir han nier på vi ajjer som Vorherre frå himlen,
å hans kuen, hun breer sæ rent øver øvn,
sånt ve mæ sil vil A ønsk, hun ku røvn,
men di er no allyvl noe mier end vi ajjer,
om også Klemmen både drækker å bajjer.
Tho, de er nok allyvl, som A se`r æ te Mads:
ska mæ omgos folk, skal djer hotkun paes.

Men bære de snåt ku blyv orentli tier,
så ere val ve, vi ku tjyeb æ par kvier,
å så behøver vi intj mier å være jenner,
for så er der masser mæ passejes venner.
No lester A somtier øver te Inger,
men hva er der i grujen ve dem, der er ringer.
Nej de er no allyvl, som A se`r æ te Mads:
ska mæ omgos folk, ska djer hotkun paes.

Standsforskel

Det er mig så kedsomt dernede ved kærene,
det er derfor jeg kommer og besøger dig, Maren.
Der er én, med hvem vi mere kan komme sammen
de fleste er for svære*), og resten noget skrammel.
Hos Jeppes har de ikke mere end én sølle ko,
det er ikke noget for os – vi har jo to.
Jeg siger det skam også tit nok til Mads:
skal man omgå folk, skal deres hartkorn passe.

Vi plejer at komme sammen med Justes og Klemmens,
men Just har jo fået en ko fra sit hjem(sted).
Det er ikke for at sige noget ondt om hans kone,
men siden har hun helst villet været mig foruden.
Jeg har tænkt, jeg vil prøve at bede hende herind,
men hun kommer sgu ikke, for nu har de tre (køer).
For det er nu alligevel, som jeg siger til Mads:
skal man omgå folk, skal deres hartkorn passe.

Siden Kristen Klemmens blev kørende med skimlen,
ser han ned på vi andre som Vorherre fra himlen,
og hans kone, hun breder sig rent over evne,
sådan ved mig selv, ville jeg ønske, hun kunne revne,
men de er nu alligevel noget mere end vi andre,
om også Klemmens både drikker og bander.
For det er nu alligevel, som jeg siger til Mads:
skal man omgå folk, skal deres hartkorn passe.

Men bare det snart kunne blive ordentlige tider,
så er det vel ved (den tid), vi kunne købe et par kvier,
og så behøver vi ikke mere at være ene,
for så er der masser af passende venner.
Nu lister jeg sommetider over til Inger,
men hvad er der i grunden ved dem, der er ringere.
Nej, det er nu alligevel, som jeg siger til Mads:
skal man omgå folk, skal deres hartkorn passe!

*) dvs. velhavende